

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İbrahimli Sevil Elşən qızının

“Xidmət təşkilatlarında daxili auditin təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma “Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

i.e.n.dos. H.A.Cəfərli

Magistr proqramının rəhbəri:

i.f.d., b/m N.M.Musayeva

Kafedra müdiri

i.e.d,prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
-------------------	----------

Fəsil I. DAXİLİ AUDİT VƏ ONUN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Daxili auditin mahiyyəti və onun inkişaf perspektivləri.....	7
1.2. Daxili audit standartları və onların tətbiqi metodikası.....	10
1.3. Xidmət təşkilatlarının fəaliyyətində daxili auditin rolu.....	17

FƏSİLII. XİDMƏT TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN APARILMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI

2.1. Azərbaycanda daxili auditin təşkilinin normativ-hüquqi bazası.....	24
2.2 Xidmət təşkilatlarında daxili auditin aparılmasının mövcud vəziyyətinin tədqiqi.....	35
2.3. Xidmət təşkilatlarının əsas göstəricilərinin daxili auditini.....	40

FƏSİLIII. XİDMƏT TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN APARILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1.Xidmət təşkilatlarında daxili auditin səmərəliliyinin təhlili.....	50
3.2.Xidmət təşkilatlarında daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri....	59
NƏTİCƏ.....	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətlərinin formalaşdığı müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində iri müəssisələrlə yanaşı kiçik müəssisələr də həlledici əhəmiyyətə malikdir. Xidmət təşkilatlarının respublikanın milli iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutması ölkədə getdikcə inkişaf edən demokratikləşmə prosesinin və bazar münasibətlərinin formalaşmasının, habelə iqtisadiyyatın transformasiyasının obyektiv zəruri nəticəsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri sayılan əlverişli şərait formalaşdığına görə sahibkarlığın yaradılması və fəaliyyət göstərməsi prosesi qabaqcıl ölkələrdə bu sahənin inkişaf etdirilməsi meyillərinə tam cavab verir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasının nəticəsidir ki, son üç ildə ölkə üzrə onların sayı 5,2% çoxalmış, buraxılan məhsul 2,3 dəfə və yaradılan əlavə dəyər 2,5 dəfə artmışdır. Belə vəziyyət bütün regionlarda və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində baş vermişdir.

Lakin Azərbaycan Respublikasının müharibə şəraitində olması, ölkə ərazisinin 20%-nin işğalı, həmin ərazinin sərvətinin talan edilməsi, bir milyondan çox əhalinin qaçqın düşməsi ciddi problemlər yaratmış, bu sahənin diqqətdən kənarda qalmasına, kiçik sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı sahibkarlıq subyektlərinin resurslarla təminatındakı çətinliklər, zəruri infrastrukturun olmaması, maliyyə problemləri, uçot sahəsindəki nöqsanlar onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında, məşğulluğun yüksəldilməsində, xammal və materiallardan səmərəli istifadə olunmasında, əhalinin təminatının yaxşılaşdırılmasında, bazar münasibətlərinin formalaşmasında və s. həlledici rol və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq ölkədə kiçik müəssisələrin inkişafı ilə bağlı ardıcıl olaraq mühüm tədbirlər həyata keçirilir. “Sahibkarlığın inkişafına maneçilik törədən müdaxilələrin önünün alınması haqqında” ölkə Prezidentinin

Fərmanı. “Kiçik sahibkarlığa dövlət yardımı” barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması qaydaları” barəsində Nazirlər Kabinetinin Qərarı, sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi və s. kiçik sahibkarlıq subyektlərində güzəştli vergi sisteminin və sadələşdirilmiş uçot qaydalarının tətbiqinin, kiçik müəssisələrin fəaliyyətinə inzibati, təşkilati, idarəetmə və s. yollarla müdaxilələrin qarşısının alınmasının normativ-hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Azərbaycan Respublikasında xidmət təşkilatlarının inkişafı, iqtisadi əlaqə və mənafelərin səmərəli formalaşması, mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədqiqatlar aparılmış, bir sıra təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. İqtisadçı alimlərdən Ə.Q.Əlirzayev, S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, S.M.Yaqubov, İ.M.Abbasov, D.A.Bağirov, V.C.Əliyev, S.Y.Müslimov, R.M.Əliyev, S.M.Qasimov, V.M.Quliyev, H.A.Cəfərli, N.M.İsmayılov, Ə.A.Sadıqov, F.M.Quliyev, H.İ.İbadov və digərləri ölkədə sahibkarlığın formalaşması və fəaliyyət göstərməsi, habelə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin nəzəri-metodoloji əsasları və praktiki məsələlərinin həlli istiqamətində müəyyən işlər görmüşlər.

Xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən M.İ.Bakanovun, P.S.Bezrukixin, İ.A.Basmanovun, K.Drurinin, Ç.T.Xomqrenin, V.B.İvaşkeviçin, A.D.Şeremetin, Y.V.Sokolovun, V.F.Paliyin, S.A.Nikolayevanın, N.P.Kondrakovun, S.S.Satulbaldinin və başqalarının əsərlərində sahibkarlıq, o cümlədən xidmət təşkilatları şəraitində mühasibat uçotunun və xüsusilə idarəetmə uçotunun təşkili və fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının və praktiki məsələlərinin həllinin başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq subyektlərində idarəetmə uçotunun formalaşmasının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmamış və tədqiq edilməmişdir. Doğrudur, iqtisadçı alimlərdən Q.Ə.Abbasov, S.M.Qasimov və Ə.A.Sadıqov idarəetmə uçotunun təşkili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair müəyyən tədqiqat

işləri aparmış və maraqlı təkliflər irəli sürmüşlər. Lakin kiçik sahibkarlıq subyektlərində idarəetmə uçotunun nəzəri-metodoloji problemləri və praktiki məsələləri əlaqəli şəkildə ilk dəfədir ki, tədqiq olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində xidmət təşkilatları subyektlərində daxili auditin təşkilinin nəzəri və praktiki məsələlərini öyrənmək, onun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədlərindən irəli gələrək aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- daxili audit və onun inkişafının nəzəri əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunu kompleks şəkildə araşdırmaq;

- xidmət təşkilatlarının fəaliyyətində daxili auditin rolunu tədqiq etmək;

- xidmət təşkilatlarında daxili auditin təşkili və onun aparılmasının müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsini ən son statistik göstəricilərlə əsaslandırmaq

- Azərbaycanda daxili auditin təşkilinin normativ-hüquqi bazasının qanunvericilik çərçivəsində araşdırılması;

- xidmət təşkilatlarında daxili auditin aparılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin və səmərəliliyinin təhlil edilməsi

Tədqiqatın obyekt və predmeti. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə xidmət təşkilatları subyektləri tədqiqat obyektləri kimi seçilmişdir. Tədqiqat işinin predmetini iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sahibkarlıq subyektlərində daxili auditin nəzəri-metodoloji məsələlərinin öyrənilməsi, formalaşma səviyyəsi, təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və yolları təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları və mənbələri. Elmi-tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, sahibkarlığın formalaşmasına və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə dair qəbul edilmiş qanunlar, ölkə prezidentinin fərmanları və sərəncamları, hökumətin qəbul etdiyi müvafiq qərarlar, digər normativ

hüquqi sənədlər, kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə dair yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin əsərləri, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Elmi-tədqiqat işi yerinə yetirilərkən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuələrindən, elmi-tədqiqat institutlarının tədqiqat işlərinin nəticələrindən, xidmət təşkilatlarına dair hesabatlarından, iqtisadi ədəbiyyatdan və s. geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın işinin təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işində xidmət təşkilatlarında idarəetmə uçotunun təşkili bazasının və iqtisadi-hüquqi strukturunun təkmilləşdirilməsinə, idarəetmə uçotunun uçot-analitik sisteminin informasiya təminatına, maya dəyərini formalaşdıran xərclərin qruplaşdırılmasına, idarəetmə və maliyyə uçotunun qarşılıqlı əlaqəsinə dair praktiki əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat işinin nəticəsinin sınaqdan keçirilməsi və istifadəsi. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Mühasibat uçotu və audit» kafedrasının elmi-tədqiqat işləri planının tərkib hissəsidir və işə dair məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi üç fəsil, giriş, təkliflərdən və nəticə, habelə istifadə edilən ədəbiyyat siyahısından ibarətdir,

FƏSİL I. DAXİLİ AUDİT VƏ ONUN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Daxili auditin mahiyyəti və onun inkişaf perspektivləri

Müasir audit maliyyə nəzarətinin xüsusi bir təşkilati formasıdır. O, inkişaf edən bazar iqtisadiyyatında, hətta, bu günümüzdə Azərbaycanda formalaşan təzə iqtisadi şəraitdə belə özünü pozitiv tərəfdaşı kimi göstərir. Başqa cür desək, müasir audit sistemi bazar infrastrukturunun ayrılmaz bir elementinə çevrilmişdir, onun xüsusiyyətləri də məhz buradan əmələ gəlir.

Müasir auditin növlərini onun iqtisadiyyatda oynadığı rola, yerinə və əhəmiyyətliyinə əsasən aşağıdakı kimi təsnif etmək məqsədəuyğundur:

- təsdiqedicə audit;
- maliyyə auditi;
- riskli sahənin auditi.
- uyğunluğun auditi;
- ilkin audit;
- əməliyyat auditi;
- dövrü audit;
- sistemli-istiqlamətli audit;

Müasir bazar iqtisadi şəraitində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar audit əsas etibarilə birinci növbədə iki yöndə fərqlənir: daxili audit; kənar audit.

Kənar audit əsasən mühasibat uçotunun və mühasibat (maliyyə) hesabatlarının mötəbərliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi, habelə müəssisə rəhbərliyinə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi məqsədi ilə sifarişçi subyektlə müqavilə əsasında müstəqil auditor (auditor təşkilatı) tərəfindən xidmətlərin göstərilməsini əksətdirir [21, s.18].

Daxili audit müəssisədə idarəetmə nəzarət sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Onun məqsədi - müəssisənin idarəetmə sisteminin fəaliyyətinin

səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini, xərclər smetasının icrasını, əmlakın qorunmasını təmin edən struktur kimi müəssisədə yaradılmış xüsusi struktur bölmədir. Daxili audit vasitəsi ilə nəzarət prosesi ilə bərabər, habelə istehsalın təşkili, müxtəlif bölmələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mümkünləşir.

AR-da təsərrüfat subyektlərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə DAX-ın təşkil edilməsi və reallaşdırılmasının hüquqi əsaslarını, daxili auditorların vəzifə və hüquqlarını müəyyənləşdirən “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının 332-IIIQ nömrəli Qanunu 22 may 2007-ci il tarixində qəbul olunmuşdur. Həmin Qanuna müvafiq olaraq:

Daxili audit - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və inkişafına istiqamətləndirilmiş risklərin idarə edilməsi, idarəetmə və nəzarətin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla təsərrüfat subyektləridir. [12, s.125]

Təşkilat və müəssisələrdə daxili audit xidmətinin təşkil olunmasında məqsəd - təsərrüfat subyektində səmərəli və müntəzəm fəaliyyətin təmin olunması, məqsədlərə nail olmaqdan ötrü risklərin idarə olunması, istənilən dəyişikliyə qısa zaman ərzində münasibət bildirmək üçün yaradılan daxili nəzarət sisteminin adekvatlığını və səmərəliliyini müəyyənləşdirməkdir.

Daxili audit məzmununa və aparılan metodlarına görə kənar auditlə bir çox ümumi cəhətlərə sahibdir və əsasən də onun üçün məlumat bazasının formalaşmasına təsir göstərir.

“Audit - Azərbaycan” İctimai Birliyinin idarə heyətinin 5 fevral 2008-ci il təşkil edildikdə, bu qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vəziyyətlərdə keçirilən kənar auditin işinin həcmnin əhəmiyyətli azalmasına təsir edir.

Lakin, kənar və daxili audit arasında əhəmiyyətli fərqlər də vardır. Daxili audit strukturları müəssisənin özündə yaradılır, onun ali rəhbərliyinə, ali idarəetmə Şurasına tabe olur və daxili auditorun əməyi əmək haqqı şəkilində qiymətləndirilir. Daxili auditlə kənar auditin əsas xüsusiyyətlərinin xarakteristikası 1.1- ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.1. Daxili auditlə kənar auditin xüsusiyyətləri

Amillər	Daxili audit	Kənar audit
Vəzifələrin qoyuluşu	Həm müəssisənin bölmələrinin, həm də bütövlükdə müəssisənin idarə olunması ilə bağlı tələblər əsasında rəhbərlik tərəfindən müəyyənləşdirilir	Müstəqil tərəflər: müəssisə ilə auditor təşkilatı (sərbəst auditor) arasındakı müqavilə üzrə müəyyənləşdirilir.
Obyekt	İdarəetmənin ayrı-ayrı funksional vəzifələrinin həlli, müəssisənin informasiya sistemlərinin hazırlanması və yoxlanması	Başlıca olaraq müəssisənin uçot və hesabat sistemi
Məqsəd	Müəssisənin rəhbərliyi müəyyənləşdirir	Auditə dair qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir: maliyyə hesabatının düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi və qüvvədə olan qanunvericiliyə əməl edilməsinin təsdiqlənməsi
Predmet	Müstəqil seçirilir (ya da daxil audit standartları ilə müəyyənləşdirilir)	Qəbul olunmuş audit standartları ilə müəyyənləşdirilir
Fəaliyyət növü	İcra fəaliyyəti	Sahibkarlıq fəaliyyəti
Təşkilati iş	Rəhbərliyin konkret tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi	Auditor yoxlamasının hamı tərəfindən qəbul olunmuş norma və qaydalara əsasən, auditor tərəfindən müstəqil müəyyənləşdirilir
Qarşılıqlı münasibətlər	Müəssisə rəhbərliyinə tabelik, ondan asılılıq	Sifarişçi ilə auditor arasında bərabərhüquqlu -tərəfdaşlıq və müstəqillik
Subyektlər	Müəssisə rəhbərliyinin tabeliyində və müəssisənin ştatında olan ixtisaslı əməkdaşlar	Sahibkarlığın bu növü ilə məşğul olmaq hüququna dair lisenziyası olan müstəqil auditorlar
İxtisas	Qanunvericiliklə tənzimlənir	Qanunvericiliklə tənzimlənir
Ödəniş	Ştat cədvəli üzrə əmək haqqının hesablanması	Müqavilə üzrə göstərilmiş xidmətlərin haqqının ödənişi
Məsuliyyət	Rəhbərlik qarşısında - vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət	Sifarişçi və üçüncü şəxslər qarşısında-qanunvericilik və normative aktlarla müəyyən edilmiş məsuliyyət
Metodlar	Eyni vəzifələrin həllində metodlar da eyni ola bilər (məsələn, informasiyanın düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi) Dəqiqlik və müfəssəllik dərəcəsində fərqlər vardır.	
Hesabat	Rəhbərlik qarşısında	Auditor rəyinin yekun hissəsi dərc oluna bilər, analitik hissəsi sifarişçiyə verilir.

Daxili və kənar audit bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsə də, auditin obyekt, məqsəd, vasitə və metodları üst-üstə düşə bilər.

Daxili audit xidmətinin nəzarət və təşkilati işinin keyfiyyəti kənar audit və daxili audit arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəli qurulmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Daxili və kənar auditorların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və əlaqələndirilməsi auditin ayrı-ayrı növlərinin əhatə dairəsini daha düzgün müəyyənləşdirmək və təkrarlama hallarını minimuma endirmək üçün çox vacibdir.

Beləliklə, müasir bazar şəraitində idarəetmə fəaliyyətinin aktuallığının yüksəldiyi bir zamanda müəssisənin idarə olunmasında daxili audit təminatverici rol oynamaqla, təsərrüfat subyektinin idarəetmə sistemində qabaqcıl yer alır. Kənar auditor və yaxud auditor təşkilatlarına gəldikdə isə - onlar audit aparılan müəssisələrdən həm təşkilati, həm də maddi cəhətdən asılı deyildirlər və öz fəaliyyətlərini ancaq müqavilə əsasında reallaşdırırlar.

1.2. Daxili audit standartları və onların tətbiqi metodikası

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə inteqrasiyası və dünyanın iqtisadi sisteminə sıx yanaşması, müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat və mülkiyyət subyektlərinin formalaşması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi beynəlxalq standartlara müvafiq maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşmasını zərurətə çevirmişdir. Maliyyə nəzarətinin ən çox yayılmış mütərəqqi forması audit hesab olunur. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası yarandıqdan sonra ölkəmizdə audit sistemi inkişaf etməyə başlamışdır. Qısa vaxt kəsiyində auditin mükəmməl normativ hüquqi və qanunvericilik bazası formalaşmış, auditin hər üç növünün: daxili, dövlət və müstəqil (kənar) auditin inkişafı üçün lazımi zəmin yaradılmışdır.

İqtisadi idarəetmənin ən mühüm ünsürlərindən sayılan uçot və nəzarət bazar münasibətlərində daha aktual xarakter daşıyır. Belə ki, inzibati qayda tətbiq olunan, ümumi nəzarətdən imtina etməyə çalışan hər bir təsərrüfat rəhbəri müstəqil təsərrüfatçılıq şəraitində ayrı - ayrılıqda təsərrüfat daxili idarəetmə nəzarətindən necə faydalı istifadə etmək yollarını axtarır. Belə şəraitdə audit xidmətinə istinad edilməsi mütləqdir. Audit fəaliyyətinin vacibliyi bir surə nəzəri prinsiplərə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil sahibkarlığa malik olan müəssisələrin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinə dövlət nəzarəti məhduddur. Daha dəqiq desək, bazar münasibətləri şəraitində qeyri-dövlət müəssisələrində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə edilməsi və birbaşa nəzarət yolverilməzdir. Lakin dövlət, onun qərarlarının və qanunverici normativ sənədlərdən qaynaqlanan tələblərin icra edilməsində maraqlıdır. Dövlətin müstəqil təsərrüfat subyektlərinin maliyyə işlərinə müdaxilə etmək imkanı məhdud olduğu üçün auditə ehtiyac yaranır. Başqa sözlə, azad bazar iqtisadiyyatında dövlət və sahibkar arasında, sahibkarla idarəedici orqanlar arasında maliyyə - təsərrüfat prosesi üzrə məsuliyyət qarantı olmalıdır ki, bu iş də yalnız audit vasitəsi ilə icra edilir.

Audit öhdəliklərin, aktivlərin, maliyyə nəticələrinin və xüsusi vəsaitlərin doğu, dəqiq və tam əks etdirilməsini müəyyən etmək məqsədilə qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq iqtisadi subyektlərin müəyyən dövrə tərtib etdikləri il ilk maliyyə hesabatlarının sərbəst şəkildə yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Auditin əsasım dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin rəhbərliyinin, ayrı-ayrı payçıların ümumi və qarşılıqlı marağı təşkil edir.

Audit fəaliyyətinin inkişaf tarixinə nəzər yetirdikdə, onun böyük inkişaf yoluna və dərin tarixi köklərə sahib olduğunu sezmək olar. Qeyd etmək vacibdir ki, onun mövcudluğu hər şeydən öncə mülkiyyət münasibətləri ilə əlaqədardır. “Audit” latın sözü olaraq, audio - sözündən götürülmüş, mənası isə “eşidirəm” deməkdir. Ancaq hazırda elmi-texniki tərəqqinin böyük səviyyədə inkişafı, qəliz texnoloji istehsal prosesi, resurslardan faydalı istifadə edilməsi və onların optimal əlaqələndirilməsi şəraitində audit təkcə eşitmək yox, habelə görmək, analitik nəticələr əldə etmək,

dərin iqtisadi təhlil aparmaq və ümumiləşdirmək bacarığına sahib olmalıdır.

Auditor xidməti maliyyə informasiyasının mötəbərliyini müəyyənləşdirən xidmətlər qəbilinə aiddir.

Auditor aparılan təhlili və onun nəticələrinin düzgün formalaşması üçün ona vacib olan sübut növlərini və onun miqdarını dəqiqləşdirir. Aparılan proseslər auditorun bilavasitə peşəkar və səriştəli mütəxəssis olmasını ön plana çəkir. Auditor kənar maliyyə nəzarətçisi kimi müstəqil mövqeyə malik olmalıdır. Audit fəaliyyətinin son mərhələsi yoxlama - ekspertiza nəticələrinin sifarişçiyə (təsərrüfat subyektinin rəhbərinə) təqdim edilən auditor rəyidir. [10, s.115]

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni texnologiyanın əldə edilməsi, istehsalın yüksək şəkildə təşkil edilməsi və tətbiqi, istehsalın təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsində mühüm amillərdən biri də xarici iqtisadi əlaqələrin yaradılması, inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrin şirkət və firmaları ilə birlikdə fəaliyyət əməkdaşlığının müəyyənləşdirilməsidir. Sahibkar bu fəaliyyət formalarını müəyyən edən zaman hər şeydən öncə tərəf müqabilinin texniki və maliyyə imkanları ilə maraqlanmalı və öyrənməlidir. Bundan ötrü o, doğru informasiyaya sahib olmalıdır. Daha dəqiq, tərəf müqabilinin maliyyə hesabatı təhlil olunmalı, mənfəətin uyğun dövrdə həcmi, onun qaynaqları, istehsal olunan məhsulun növü, çeşidi, rəqabət qabiliyyəti, məhsulun xarici və daxili bazarda yeri, perspektiv inkişafı və başqa iqtisadi - texniki göstəriciləri dərinlən kompleks formada təhlil edilməli və optimal variantlar müəyyən edilməlidir. Bu kimi mühüm və vacib məsələnin həlli xüsusi analitik qrupların fəaliyyəti ilə yanaşı, audit xidmətinin köməyi vasitəsilə əldə edilə bilər. Müstəqil ekspert hüququna və keyfiyyətinə malik olan audit xidməti müvafiq test sistemindən istifadə etməklə, tərəf müqabilinin texniki-iqtisadi vəziyyəti haqqında maraqlı tərəflər üçün ekspert arayışı təqdim edə bilər.

Müxtəlif ölkələrin alimləri daxili auditin dövrlərə ayrılmasının bir sıra auditə müxtəlif alim və tədqiqatçıların münasibətini öyrənmək, onun izahını müasir dövr baxımından müəyyənləşdirmək xüsusi ilə elmi-praktik cəhətdən zəruridir.

Auditin elmi-praktik inkişaf problemləri ilə bağlı bir çox alimlər, tədqiqatçılar müxtəlif yönümlü tədqiqatlar aparmışlar. Bütün bu araşdırmalar, auditin elmi-praktik problemlərinin geniş işıqlandırılmasına yardım etmişdir. Lakin, iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı auditin inkişaf problemləri də müasirlik baxımından müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Məhz belə dəyişikliklərin dövrülük baxımından nəzərə alınması, bu sahədə məqsədyönlü elmi-tədqiqat işlərinin apan İması daha aktualdır. Xüsusi ilə auditin müasir şəraitdəki izahını daha dolğun və ətraflı şəkildə müəyyənləşdirmək zəruridir. 1971-ci ildə yaradılmış Uçotun əsas konsepsiyaları üzrə Amerika mühasiblər assosiasiyası komitəsi (American Accounting Association -AAA- Committee on Basic Auditing Concepts) auditə aşağıdakı şəkildə tərif vermişdir; “Audit – iqtisadi fəaliyyət və hadisələr haqqında obyektiv məlumatların sınımasını və qiymətləndirilməsini, onların müvafiq meyarlara müvafiqlik səviyyəsini müəyyənləşdirən və bununla əlaqədar nəticələri maraqlı tərəflərə ötürən sistemli prosesdir” [27, s.75].

Komitənin digər üzvləri auditin digər şəkildə əks etdirirlər: “audit - elə bir prosesdir ki, bu prosesdə müstəqil və səlahiyyətli şəxs spesifik fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri üzrə mövcud informasiyaları yığib, onları müəyyən edilmiş meyarlara müvafiq qiymətləndirir və öz rəyində ifadə edir” [10, s.7].

Bir çox Amerika mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, “audit – məsuliyyətli, sərbəst şəxs tərəfindən aparılan, iqtisadi subyektin vəziyyətinə və fəaliyyətinə aid faktların yığılmasından və qiymətləndirilməsindən ibarət bir fəaliyyət növüdür. Həmin şəxs müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq, fəaliyyətin keyfiyyəti haqqında rəy verir. Auditin birinci məqsədi - şirkətin maliyyə hesabatının mötəbərliyini müəyyən etmək, o cümlədən şirkətin təsərrüfat hüququna, normalara və vergi qanunvericiliyinə əməl etməsinə nəzarət etməkdir” (4).

Auditə fərqli yanaşmaların olması onu sübut edir ki, onun təşəkkülü prosesi hələ bitməyib. Auditə verilmiş təriflərə və ya onun kifayət qədər dərin köklərə malik olduğu ölkələrdə mövcud olan oxşar təriflərə diqqət yetirsək belə, nəticəyə gəlmək olar ki, auditin əsas mahiyyəti cəmiyyətə təsərrüfat subyektinin bu və ya digər mühasibat (maliyyə) hesabatına mümkün inamın dərəcəsi haqqında informasiya

təqdim etməkdən ibarətdir.

Müəssisənin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətinin mövcud olan meyarlar üzrə içdən də yoxlanılması mümkündür. Eyni anda auditin bu şəkildə tərifinin praktikada tətbiq olunması onun həm mənfi, həm də müsbət tərəfini aşkara çıxardır. Müsbət cəhətlərə auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq xüsusiyyətinin göstərilməsini daxil etmək olar. Mənfi cəhətlərə isə auditin fəaliyyətinin daha limitli çərçivədə aparılmasıdır.

Auditin praktikası və nəzəriyyəsi sahəsində məşhur Amerikalı mütəxəssis C.Robertson deyir ki, “audit - sahibkarlıq riskinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş fəaliyyətdir”. Sonra isə bu cür qənaəttə gəlir ki, “audit maliyyə hesabatlarının istifadə edənləri üçün informasiya riskini uyğun səviyyəyə qədər aşağı salır. Bu riski təxmini olaraq hesablamaq (proqnozlaşdırmaq) və münasib halların ehtimalını müəyyən etmək mümkündür”.

Müəssisənin sahibkarlıq riski auditora bilavasitə təsir edir. Auditor və ya auditor təşkilatı ilə onların sifarişçiləri arasında formalaşan bütün əlaqələr mülki və mövcud qanunvericiliklə tənzimlənir.

Auditor fəaliyyətinin məzmununun sırf “yoxlama” termini ilə eyniləşdirilməsi, onun yalnız “təftiş”, “nəzarət”, “ekspertiza” və s. kimi izahı bazar münasibətləri baxımından məqsədəuyğun deyildir.

Auditə təriflər verilərkən mühasibat və maliyyə hesabatlarının eyni mənalı qoyuluşu əsassız sayılır. Burada bərabərlik işarəsi məqsədəuyğun deyildir.

Əgər mühasibat hesabatı anlayışı mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmişdirsə və onun strukturu və məzmunu müvafiq təlimatlar ilə müəyyən olunursa, maliyyə hesabatı dedikdə nə başa düşüldüyünü bu gün heç kim tam aydın əks etdirmir. O cümlədən, mühasibat hesabatı ilə bilavasitə əlaqədar olan statistik hesabat mövcuddur. Müəssisədə büdcə, büdcədən kənar və sosial təyinatlı fondlar üzrə ödənişlər hesablanır, müvafiq hesabatlarda əks olunur, bütün bunların əsası isə mühasibat uçotudur. Hesabatların bu növlərini tam “maliyyə hesabatları” kimi adlandırmaq müasir dövrdə çətinlik yaradır.

Maliyyə hesabatı anlayışının tətbiqi müəssisənin iqtisadi hesabatının daha

geniş başa düşülməsinə yardım edə bilər. Belə yanaşma beynəlxalq təcrübəyə də uyğundur.

Maliyyə hesabatının və onun tərtibinin əsasında, şübhəsiz ki, mühasibat uçotunun məlumatları durur. Belə bir şəraitdə auditə münasibət bildirildikdə maliyyə, mühasibat hesabatlarını birgə götürmək vacibdir. Auditə qanunvericilik sənədlərində fərqli yanaşmalar vardır. “Auditor xidməti haqqında” AR-nın qanununda auditin şərh-i belə əks olunur “Audit-əmtəə satışı və istehsalı, iş görülməsi və xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dürüst və dəqiq həyata keçirilməsinin, maliyyə və mühasibat hesabatlarının sərbəst yoxlanılmasıdır (4)”.

Auditə MDB məkanında da müxtəlif yanaşmalar mövcuddur, lakin, qəbul edilən əsas yanaşma odur ki, “audit - hesabat hazırlanması məqsədi ilə maliyyə hesabatının və müvafiq maliyyə informasiyasının müstəqil tədqiqidir”. Audit anlayışının izahı, müvafiq Ölkələrin qanunvericilik sənədlərində də açıqlanır.

İngilis alimi R.Dode hesab edir ki: “audit müəssisənin maliyyə hesabatının azad yoxlanılması və onun barəsində rəy bildirilməsidir” [24, s.10]. Bu cür yanaşma auditin məzmununu əks etdirsə də, ancaq anlayışın özünü tam izah etmir və onun inkişafını nəzərdə saxlamır. Adams’ın fikrincə isə “audit məhdud məsuliyyətli təşkilatın bəyan olunmuş maliyyə hesabatının düzgünlüyünü təsdiq etmək məqsədi ilə cəmiyyətə lazımı xidmətlərin göstərilməsində fəaliyyət kimi müəyyən edilə bilər” [17, s.22].

İqtisadi ədəbiyyatlarda auditin tərfi, şərh-i dəfələrlə qeyd olunmuş və müzakirə aparılmışdır. Bir çox müəlliflər onu təkmil, uyğun hesab edir, başqaları isə bu təriflərdə bir sıra əskikliklər görürlər. Məs., V.V.Skobara, O.L.Ostrovskaya və Y.V.Sokolev hesab edirlər ki, hazırkı təriflər əvvəllər var olanlarla müqayisədə şəzssüz ki, müəyyən üstünlüklərə sahibdir, belə ki, qeyd edilən açıqlamalar, auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq xüsusiyyətini təcəssüm etdirir: “Auditor xidmətləri həyata keçirilərkən auditor təşkilatlan ilə onların sifarişçiləri arasında formalaşan bütün əlaqələr Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsi ilə təniz edilir” [11, s. 31].

Auditor fəaliyyəti bir qayda olaraq yalnız müəssisənin təsərrüfat - maliyyə

fəaliyyətinin yoxlanılması ilə məhdudlaşmır. O həm də auditorlar (auditor təşkilatları) tərəfindən öz sifarişçilərinə müqavilə əsasında müxtəlif yönümlü xidmətlər göstərilməsini nəzərdə tutur. Belə xidmətlərə mühasibat uçotunun təşkili və aparılması, maliyyə hesabatlarının tərtibi və səlahiyyətli təşkilatlara təqdim edilməsi, müəssisənin uçot sisteminin Beynəlxalq Standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, uçot prosesinin avtomatlaşdırılması, iqtisadi və maliyyə təhlilinin aparılması, maliyyə proqnozlarının hazırlanması, aktivlərin və passivlərin qiymətləndirilməsi, maliyyə, hüquq, marketinq, menecment sahəsində məsləhətlər verilməsi, təsis sənədlərinin hazırlanması, müəssisənin mühasibat heyətinin təlimatlandırılması və ixtisasının artırılması, informasiya xidmətləri və s. aiddir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində auditor fəaliyyətinin həyata keçirilməsi praktikası daha böyük istiqamətlərdə təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, ABŞ qanunlarına görə səhmləri qiymətli kağızlar bazarına çıxarılan bütün səhmdar cəmiyyətlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditi məcburi xarakter daşıyır. Eyni zamanda iri həcmli qeyri-səhmdar cəmiyyətlərinin, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin, ailə firmalarının və ayrı-ayrı sahibkarlara məxsus olan firmaların da əksəriyyəti audit yoxlamasından keçirlər [18, s. 34].

Auditin mühasibatlığa daha sıx nəzarət formasını Uqolnikov K.A. bu cür qeyd edir: “Audit- təşkilat və müəssisədə mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst formasıdır”.

Audit iqtisadi fəaliyyətin uğurlu inkişafına təsir göstərərək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin böhran vəziyyətindən çıxması üçün alternativ yollar göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Qeyd edildiyi kimi auditor fəaliyyəti sifarişçi ilə bağlanan müqavilə əsasında həyata keçirilir. Auditin həyata keçirilməsi mövcud qanunvericiliklə, normativ-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir.

1.3. Xidmət təşkilatlarının fəaliyyətində daxili auditin rolu

Müəssisədə müasir təcrübəyə uyğun olaraq, daxili audit bölməsi müxtəlif istiqamətlərdə təşkil oluna bilər. Daxili audit bölməsi əsasən kiçik müəssisələrdə yaradılmır. Bu birbaşa əlavə xərclərlə bağlı olduğu üçün belə müəssisələrdə daxili auditor vəzifəsini hər hansı bir əməkdaşa (mühasibatlıq, maliyyə işçisindən, müdiriyyətdən başqa) və ya kənar auditora həvalə etmək mümkündür.

Daxili audit bölməsi daha çox orta və iri səviyyəli müəssisələrdə yaradılır. Daxili audit sistemi müvafiq normativ-hüquqi baza əsasında fəaliyyət göstərir. Daxili audit bölməsi yuxanda göstərilən əsasnaməyə malik olur, eyni zamanda müəssisədə onun fəaliyyətini tənzimləyən müəssisədaxili standartlar, normativ sənədlər də mövcud olmalıdır.

Müəssisədə daxili audit bölməsinin yaranma mexanizmi təsis sənədlərində öz əksini tapmalıdır. Ümumilikdə, müəssisələrin daxili audit bölməsinin hüquqlarında müəyyən oxşarlıq vardır. Daxili audit bölməsinin hüquqlarını aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür.

- daxili auditin funksiya və vəzifələrinin həyata keçirilməsini təşkil etmək məqsədi ilə müəssisənin müdiriyyətdən, menecerindən, funksional idarəetmə Orqanlarının rəhbərliyindən (mühasibat, maliyyə, hüquq, təchizat və s.) informasiyalar, zəruri sənədlər almaq, sorğular keçirmək;

- daxili auditin səlahiyyətlərinə aid olan çərçivədə müəssisənin müxtəlif kateqoriyalı əməkdaşlarından yazılı və şifahi izahatlar almaq;

- idarəetmə sisteminin, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, nəzarət sisteminin, konkret nəzarət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müəssisə rəhbərliyinə zəruri təklif və tövsiyələr vermək, tədbirlər planı hazırlamaq;

- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud qanunvericilikdən, normativ-hüquqi sənədlərdən, norma və standartlardan kənarlaşmasına səbəb olmuş şəxsləri, müəyyən etmək, onların qeyri-qanuni və qeyri-peşəkar fəaliyyətini sübutlarla əsaslandıraraq, bu haqda rəhbərliyə, təsisçilərə, mülkiyyətçilərə məlumat vermək;

-müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədi ilə daxili auditin səlahiyyətləri çərçivəsində digər müəssisə və təşkilatlarla əlaqələr saxlamaq.

Daxili auditin başlıca məqsədi - müəssisənin təsisçilərin, mülkiyyətçilərin, yuxarı - ali rəhbərliyinin maraqlarına xidmət göstərərək, idarəetmə funksiyasının effektivini yüksəltmək, maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin uyğun normativ –hüquqi bazaya və qanunvericiliyə uyğun formada həyata keçirilməsinə yardım göstərməkdir.

Daxili audit kənar auditin funksiyalarını (fəaliyyət ilə bağlı maraqlı tərəflərə rəsmi auditor rəyi verilməsindən başqa) təkrarlama da bilər. Lakin, daxili auditin müəssisədə fəaliyyət dairəsi daha çox şaxəlidir. Belə ki, o müəssisədə daxili münasibətlərin tənzimlənməsində, fəaliyyətin təşkili və inkişafında, idarəetmə sistemi üzrə məqsədyönlü və çevik qərarlar qəbul olunmasında, müəssisədə cari, perspektiv dövrlər üzrə müxtəlif yönümlü təhlillər aparılmasında daha yaxından, mütəmadi olaraq iştirak edir.

Daxili auditin konkret funksiya və vəzifələrini mövcud qanunvericiliyə əsasən onu yaradan qurum müəyyənləşdirir, qeyd olunduğu kimi bu bölmənin yaranma prinsipləri öz əksini müəssisənin təsis sənədlərində tapır. Əksər ölkələrin təcrübəsi daxili audit strukturunun funksiyalarının geniş olmasını göstərir. Belə ki, Daxili auditor daxili audit xidməti növlərinə aid olunan müxtəlif növ xidmətləri həyata keçirməyi bacarmalıdır (yalnız təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı rəsmi auditor rəyi verilməsindən başqa). Daxili auditor maliyyə, uyğunluq və əməliyyat auditlərini aparmalıdır. Daxili auditin əhatə etdiyi fəaliyyət sahəsini təhlil edərək, daxili auditorların funksiyalarını dörd əsas istiqamətdə müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur:

- səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və ona nəzarət;
- xüsusi və məqsədli audit;
- məsləhət xidmətləri;
- müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar xarici mühitin (digər əlaqəli müəssisənin, sərmayə, investisiya qoyulan müəssisənin, bazarın) audit.

Səmərəliliyin dəyərləndirilməsi və ona nəzarət funksiyasına - müəssisənin

idarəetmə sisteminin təşkil edilməsinə və onun fəaliyyətinə, müəssisənin funksional strukturlarının fəaliyyətinə, vəsaitlərdən, öhdəliklərdən, aktivlərdən istifadəyə nəzarət, müəssisənin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə nəzarət prosedurları, müxtəlif idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi aid edilə bilər [10, s.115].

Xüsusi və məqsədli audit funksiyası - müəssisənin ali rəhbərliyinin, onun təsisçi və mülkiyyətçilərinin maliyyə nəzarətini, gücləndirmək, maliyyə dayanaqlığını möhkəmləndirmək, maliyyə intizamının pozulması hallarını müəyyən edib, aradan qaldırmaq, informasiyanın möhtəbərliyini yoxlamaq, mühasibat uçotu sistemini qiymətləndirmək, maliyyə - təsərrüfat əməliyyatının müvafiq qanunvericiliyə, norma və standartlara uyğun aparılmasını müəyyən etmək məqsədi ilə müəssisədə, onun filial və bölmələrində, törəmə müəssisələrində maliyyə-nəzarət yoxlamalarını daxili audit vasitəsilə həyata keçirməsidir [21 s.184].

Məsləhət xidmətləri funksiyasına - müəssisənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı müdriyyətin, menecerin düzgün və məqsəduyğun qərar qəbul etməsinə təsir göstərəcək informasiya və məsləhətlərin verilməsi, funksional xidmət strukturlarının işinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə məsləhətlərin verilməsi, biznesin inkişafı ilə bağlı təşkilatı, idarəetmə, hüquqi, texniki-iqtisadi, texnoloji-istehsal və digər sahələrdə müəssisə rəhbərliyinə məsləhətlərin verilməsi kimi məsələlər aid edilir.

Ümumilikdə daxili auditin məqsədinin araşdırılması, mahiyyəti nəzəriyyəsində sərbəst qiymətləndirmə anlayışı nəzərəcarpacaq şəkildə mübahisə yaradır. Bir sıra mütəxəssislər belə fikir irəli sürürərək, qeyd edirlər ki, daxili nəzarətçilər ancaq müəyyən edilmiş qaydada bu və ya başqa məsul, vəzifəli şəxslərin işlərindəki çatışmazlıqlara dair faktları aşkara çıxarmalıdırlar. Digər mütəxəssislər isə hesab eliyirlər ki, daxili auditor ancaq aşkar edilmiş faktlar haqqında təkcə məlumat verməklə kifayətlənməməli, kəməcinin təhlil əsasında onları qiymətləndirməlidir.

Daxili auditin əsaslandırılmış mahiyyəti

Daxili audit (tərif)	Daxili audit idarəetmənin ayrılmaz tərkib hissəsidir • Risklər və daxili nəzarət sistemləri sahəsində müəssisənin fəaliyyətlərini istiqamətləndirir • İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün maliyyə məlumatlarının etibarlılığını təmin edir. • Müəssisənin məhsuldarlığını və rentabelliğini artırmaq, keyfiyyəti yüksəltmək məqsədilə ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini təmin edir.
Daxili nəzarət müəssisənin “müdafiəçisi”(qoruyucusu) kimi	• Rüşvətخورluğa və korrupsiyaya qarşı mübarizə • Maliyyə hesabatlarında saxta məlumatların aradan qaldırılması • İstehsal və kommersiya risklərinə nəzarət
Daxili nəzarətin nəticələri	İdarəetməyə böyük diqqət • Riskin qiymətləndirilməsinin təkmilləşmiş metodları • Qanun pozuntusu hallarının azalması • Səmərəliyin artması • Vəsaitlərə qənaət olunması • Maliyyə hesabatlarının yüksək etibarlılığı • Aktivlərin qorunması

Daxili audit müasir və geniş anlamda nəzarət yönümlü vəzifələrdən başqa, müəssisənin fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqəli olan, habelə onun gələcək işinə yardım edə biləcək İqtisadi təhlil - maliyyə strategiyasının müəyyən edilməsi, idarəetmə üzrə fərqli istiqamətli tövsiyələrin verilməsi məsələlərini də əhatələyir.

Daxili auditin fəaliyyətində başlıca yer tutan ən əsas amillərdən biri də riskin qiymətləndirilməsidir. Daxil audit aşağıdakılar haqqında fəaliyyət və məlumat verilməsini icra edən idarəetmə sistemlərinə məxsus riskləri qiymətləndirir:

- Əməliyyat və Maliyyə informasiyalarının tamlığı və düzgünlüyü;
- Fəaliyyətin səmərəliliyi və nəticəsi;
- Müəssisə aktivlərinin mühafizə edilməsi;
- Fəaliyyətin qanunlara, qaydalara və bağlanmış müqavilələrə uyğunluğu.

Daxili auditorlar resurslardan istifadənin səmərəlilik səviyyəsini, rentabellik və qənaət yollarını araşdıran zaman, ilk olaraq aşağıdakılara riayət edilib-edilməsinə diqqət etməlidirlər:

- 1) Rentabellik və qənaətin qiymətləndirilmək üçün uyğun normativlərin müəyyən edilməsi;
- 2) Müəyyən olunmuş normativ və standartlara əməl edilməsi;
- 3) Nöqsanların aradan götürülməsi üzrə tədbirlərin icra edilməsi.

Ümumiyyətlə, daxil auditin məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirən dörd əsas şərt mövcudur:

1. Müəssisədə daxili nəzarət sisteminin təşkil edilməsi və fəaliyyəti üçün müəssisə rəhbərliyinin məsuliyyəti;
2. Əminlik dərəcəsinin yetərliliyi. Yəni ki, daxili nəzarət sistemi tamamilə olmasa da maliyyə (mühasibat) hesabatının etibarlılığına və qərəzsizliyinə kifayət qədər əminlik yaratmalıdır;
3. Mövcud olan məhdudluq. Daxili nəzarət sistemi onun tətbiq edilməsi və qurulması ilə əlaqədar xüsusiyyətləri nəzərə almırsa, ona yararlı bir sistem kimi baxmaq mümkün deyildir;
4. İnformasiyanın işlənməsi üsulu. Daxili informasiyanın həm “əlyazma” üsulu ilə, həm də kompüter mühitində keyfiyyətlə işlənməsini təmin etməlidir.

Daxili audit müəssisədə düzgün - şəffaf informasiya mühiti yaradaraq, onun fəaliyyətinin daha əsaslı və dərindən təhlilinə, bununla da daha faydalı fəaliyyət göstərilməsinə şərait yaradır.

Səmərəli daxili nəzarət sisteminin yaradılması və tətbiq edilməsi müəssisənin rəhbərliyinə aşağıda göstərilənlərə nail olmaq üçün şərait yaradır:

1. İdaətmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün mühüm olan güvənli informasiyanın alınması;
2. Müəssisənin sənədlərinin və aktivlərinin mühafizəsi (müvafiq nəzarət sistemi olmadıqda, onlar məhv edilə, oğurlana və ya təyinatına uyğun olmayan

şəkildə istifadə oluna bilər);

3. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
4. Uçotun müəyyən olunmuş prinsiplərinə əməl edilməsi.

Göstərilən məqsədlərin reallaşdırılması üçün çox vacibdir ki, müəssisədə daxili audit xidmətinin fəaliyyəti onun vəzifə və hüquqlarını, həmçinin işlərini səmərəsinə təminat üzrə müəssisə rəhbərinin zamanətini nəzərdə tutan uyğun əsasnamə ilə aydın müəyyən edilsin.

Belə olan halda ciddi araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmişdir ki, bəzən bir sıra iqtisadçı alimlər daxili auditlə təftişi eyniləşdirir və ya altetmə sayırlar. Bizim fikrimcə daxili auditlə təftişin məqsəd və vəzifələri arasında çox ciddi fərqlər mövcuddur. Təsərrüfat subyektlərində aparılan sənədli təftiş təcrübəsinə əsaslanmaqla qeyd etmək olar ki, onun əsas vəzifələrinə maliyyə -təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlərin tələblərinə əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi, mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi, maddi, əmək və maliyyə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətcil istifadədə onun rolunun yüksəldilməsi, müəssisənin əmlakının qorunması üzrə uçotun quruluşunun və təsərrüfatdaxili nəzarətin hərtərəfli öyrənilməsi, ilkin sənədlərdə, uçot registrlərində və hesabatlarda təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının əks olunmasının tamliqının, müntəzəmliyinin və etibarlılığının müəyyən edilməsi, mütərəqqi uçot fonna və metodlarının tətbiqinə nəzarət, uçotun aparılması üzrə işlərin optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması daxildir.

Daxili auditin qarşısında duran vəzifələrin dairəsi daha genişdir. Nəzarətdən başqa, daxili audit xidməti maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlili və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün rəhbərliyə informasiyanın təqdim olunması (əgər baş müəssisə öz filiallarını yoxlayırsa, onda informasiya baş müəssisənin rəhbərliyinə təqdim olunur), idarəetmə sistemində hazırda mövcud olan risk dairəsinin müəyyənəşdirilməsi, təsərrüfat əməliyyatlarının müvafiq qaydada əks olunmasının və hesabatın düzgün hazırlanmasının yoxlanılması, kənardakı auditorlarla qarşılıqlı münasibət, vergi və başqa orqanlar tərəfindən tətbiq oluna biləcək sanksiyalar barədə

xəbərdarlıq istiqamətlərində iş aparmalıdır.

Məqsəd və vəzifələrdəki fərqlərdən başqa, daxili auditlə təftiş arasında digər fərqləridə mövcuddur. Daxili audit, ilk növbədə, yoxlanılan struktur bölməsinə (filial və ya nümayəndəliyə) kömək etməyə, təftiş isə çatışmazlıqların aşkar edilməsi və təqsirkarların cəzalandırılması ilə onların aradan qaldırılmasına yönəlir.

FƏSİL II. XİDMƏT TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN APARILMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI

2.1. Azərbaycanca daxili auditin təşkilinin normativ-hüquqi bazası

Korporativ idarəetmənin səviyyəsinin artırılmasının ən başlıca vəzifələrindən biri xidmət təşkilatları subyektlərinin fəaliyyətini informasiya şəffaflığı ilə təmin edən şəraitin yaradılması və menecmentin qabaqlayıcı informasiyam, yəni mümkün itkilərə səbəb ola biləcək hadisələrin reallığı haqda informasiyanı əldə etmək imkanlarının təşkil edilməsidir. Yalnız belə bir şəraitin mövcudluğu mülkiyyətçilərə, əmanətçilərə və investorlara maliyyə vəsaitlərinin qoyuluşu zamanı əminlik, müəssisənin menecmentinə isə riskləri idarə etmək imkanı verə bilər. Yəni xidmət təşkilatlarının öz məqsədlərinə nail olmasına mənfi təsir göstərə bilən hadisələrin aşkarlanması, qiymətləndirilməsi və bu barədə xəbərdarlıq edilməsi üçün tədbirlər görmək imkanı verir.

İdarəetmənin bu kimi vəzifələrin həll edilməsinə yardım göstərilməsi üçün nəzərdə tutulan vasitə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətdir. Yalnız daxili nəzarət, o cümlədən də onun növlərindən biri olan və riskyönlü yanaşma əsasında təşkil olunmuş daxili audit təşkilatının fəaliyyəti haqda qabaqlayıcı informasiyanı, eləcə də təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək mümkün halları öncədən görməyə imkan verən məlumatları təqdim edə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan funksiyaların yerinə yetirilməsindən ötrü daxili auditin özü öz növbəsində auditin bu mühüm növünün təsirli təşkilatı və hüquqi əsasının yaradılmasına imkan verə bilən bütün zəruri, eyni zamanda keyfiyyətli normativlərlə təminatına malik olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, postsovet məkanında ilk dəfə olaraq məhz Azərbaycan Respublikasında “Daxili audit haqqında” Qanun və bir sıra digər normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur.

«Daxili audit haqqında» AR Qanunu-ndan başqa, bir çox digər qanunvericilik aktlarında da daxili auditlə əlaqəli ayrı-ayrı müddəalar öz hüquqi əksini tapmışdır. Bu

səbəbdən, «Banklar haqqında AR-nın 2004-cü il 16 yanvar tarixli Qanunu [6, s.672-734] xüsusi qeyd edilməlidir.

«Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 10 dekabr tarixli Qanununa da [5, s.189] daxili auditlə bağlı ayrıca maddə daxil edilmişdir. Qanuna əsasən, daxili audit bölməsi MB-ın mərkəzi aparatına daxil olur və aşağıdakı funksiyaları reallaşdırır:

- Mərkəzi Bank üzrə risklərin idarə edilməsi sferasında nəzarət mexanizmlərinin və adekvat prosedurların vəziyyətini dəyərləndirir, onların həmişə tətbiq edilməsinə nəzarəti həyata keçirir;

- qanunvericiliyə riayət edilməsini təmin etmək üçün Mərkəzi Bankın struktur bölmələrinin auditini reallaşdırır;

- audit zamanı aşkarlanan nöqsanların aradan götürülməsi, habelə hesabat və uçot, daimi nəzarət mexanizmləri və prosedurları haqqında Mərkəzi Bankın struktur bölmələrinə və İdarə Heyətinə tövsiyələr verir;

- Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin müəyyənləşdirdiyi başqa səlahiyyətləri icra edir [2, s.36-37].

20-ci maddəyə görə, Mərkəzi Bankın mərkəzi aparatına aid olan bütün qurumları və struktur bölmələri kimi, daxili audit bölməsi də İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir [5, s.79].

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” AR-nın 25 dekabr 2007-ci il tarixli Qanununa müvafiq olaraq, sığorta fəaliyyətini icra etmək üçün uyğun lisenziyaya sahib hüquqi şəxs (sığortaçının) daxili audit xidməti İdarə Heyəti ilə birgə sığortaçının risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarət sistemlərinin fəaliyyətinə nəzarəti reallaşdırır. DAX Təftiş Komissiyasının nəzarətində fəaliyyət göstərir (maddə 35). Sığortaçının Təftiş Komissiyası, bir çox digər məsələlərlə bərabər, həm də:

- sığortaçının audit siyasətini və strategiyasını müəyyənləşdirmək;

- daxili audit planlarını təsdiqləmək;

- sərbəst auditorun təyinatı ilə bağlı sığortaçının səlahiyyətli idarəetmə orqanlarına tövsiyələr vermək;

-daxili audit xidmətinin iclasını çağırmaq və daxili audit xidmətinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək səlahiyyətlərinə sahibdir (maddə 33). Qanunun 37-ci maddəsinə əsasən, sığortaçının Direktorlar Şurasının. Təftiş Komissiyasının və İdarə Heyətinin üzvləri, aktuarisi baş və mühasibi kimi, daxili audit xidmətinin rəhbəri də sığortaçının rəhbər işçisi sayılır.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 1 fevral tarixli 618-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin əmək və icra intizamının təmin edilməsi qaydaları ilə bağlı 28-ci fəslinin 182-ci maddəsi [4, s.754] həm də müəssisə və təşkilatlarda daxili auditin əhatə dairəsinə daxil ola biləcək məsələlərə aydınlıq gətirir. Həmin maddəyə müvafiq olaraq, müəssisələrdə əmək müqavilələri, o cümlədən bağlanmış kollektiv müqavilələr üzrə tərəflərin öhdəliklərinin icrasına nəzarətin aparılması, əmək intizamının təmin edilməsi və əmək qanunvericiliyinin tələblərinin nəzərə alınması məqsədilə müəssisədaxili intizam qaydaları qəbul oluna bilər. Bu zaman daxili auditin təşkil olunduğu müəssisələrdə əmək və icra intizamının, əmək vəzifələrinin yermə yetirilməsi ilə bağlı hazırlanmış müəssisədaxili intizam qaydaları da bir qayda olaraq, daxili auditin obyektinə daxil edilir.

Bəzi müəssisələr maliyyə nəzarəti və daxili audit mexanizmini AR Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən təsdiqlənmiş nizamnamələrə (məsələn, «Azərsu» ASC Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 22 mart tarixli 50 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş Nizamnaməsinə, «Azərbaycan Su Təsərrüfatı və Meliorasiya» ASC Nazirlər Kabinetinin 17 iyun 2006-ıncı il tarixli 149 sayılı qərarı əsasında təsdiq edilmiş Nizamnaməsinə və s.) əsaslanaraq tənzimləyirlər. Belə ki, burada daxili auditin səlahiyyətləri, daxili auditin əməkdaşları qarşısında dayanmış tələblər, daxili audit əməkdaşlarının hüquqları və s. məsələlər şərh olunur.

Azərbaycanda daxili auditin normativ-huquqi bazasının əsasını baş idarələr səviyyəsində qəbul edilmiş və bəzi hallarda hətta Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmış sənədlər təşkil edir.

Bu sıradan Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 29 dekabr

1999-uncu il tarixli 12 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş «Banklarda daxili audit daxili və nəzarətin təşkil edilməsi Qaydaları» qeyd etmək olar. Bu “Qaydalar” birmənalı şəkildə banklarda daxili audit xidmətinin fəaliyyət göstərməsini tələb edir, habelə daxili auditin “bank aktivlərinin təhlükəsizliyinə zəmanət verən uyğun nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın nəzarətedici orqanlara, ictimaiyyətə və səhmdarlara təqdim elədiyi dövrü hesabatların dürüstlüyünü, tamlığını və dəqiqliyini təsdiq etmək” kimi məqsəd daşdığı göstərir: «Qaydalarıda banklarda təşkilati strukturun qurulması, uçot prinsipləri və qaydaları, fiziki cəhətdən aktivlərin qorunması prosedurları, daxili auditin vəzifə və məqsədləri, daxili audit xidməti işçilərinin hüquqları, bankların digər əməkdaşlarının daxili audit xidmətilə qarşılıqlı münasibətləri, daxili audit funksiyasının minimum normaları və s. şərh olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 21 dekabr 2012-ci il tarixli kollegiya iclasında qəbul edilmiş 4 nömrəli əlavə “Sığortaçılarda daxili auditin aparılması qaydaları” [3, s. 105-113]. «Sığorta fəaliyyəti barəsində» AR-nın Qanununa və Azərbaycan Respublikasının başqa qanunvericilik aktlarına, o cümlədən Beynəlxalq Sığorta Nəzarətçiləri Assosiasiyasının standart və prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanmış və sığortaçılarda daxili auditin aparılması qaydalarını müəyyən edir. “Qaydalarda görə, sığortaçının daxili audit sisteminin əsas məqsədi risklərin idarə olunmasının, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə və inkişafına sistemli yanaşmaqla onun struktur bölmələrinin və işçilərinin, filial və nümayəndəliklərinin müəyyən edilmiş istiqamətlərdə qanunvericiliyin tələblərinə riayət etməsinə, sığortaçının qanunvericiliklə, o cümlədən bu Qaydalarla nəzərdə tutulan daxili sənədlərinin mövcud olmasına və onlara əməl edilməsinə, sığortaçı tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların xarakterinə və miqyasına, o cümlədən onun fəaliyyət risklərinin azaldılmasına adekvat olaraq lazımi etibarlılıq səviyyəsinin təmin edilməsinə nəzarət etməkdir.

Təbii ki, Azərbaycanda daxili auditin normativ-hüquqi bazasının başlıca qaynaqlarından birisi də daxili audit işini tənzim edən beynəlxalq sənədlərdir.

Bunların arasında Daxili Auditin Peşə Təcrübəsi üzrə Beynəlxalq dərəcəli Standartlar və Daxili Auditorlar İnstitutunun Etika Məcəlləsi mühüm yer tutur [24, s. 25-64].

Beləliklə, əldə edilmiş təcrübəni və formalaşmış ənənələri nəzərə alaraq, tam əsasla demək olar ki, bu gün Azərbaycan Respublikasında daxili auditin hazırkı normativ hüquqi bazası əsasında təşkilat və müəssisələrdə daxili nəzarət etmənin müasir sisteminin inkişafı və təşəkkülü üçün obyektiv zəmin yaradılmışdır.

Bununla yanaşı, daxili auditin mükəmməl və təsirli normativ bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üçün hələ çox iş görülməlidir. Daxili auditin hüquqi-normativ sənədlərlə tənzimlənməsi vəziyyətinin təhlili, daxili audit məsələlərinin mahiyyəti, onun təşkili və təyin olunması hazırkı vaxtda fəaliyyətin müvafiq istiqamətində nizamasalmanın səviyyəsinin lazımi qaydada olmadığını təsdiq edir.

Təsərrüfatçılığın müvafiq təşkilati-hüquqi formalarının təşkili haqda (səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və s.) qanunlarda bir neçə maddə təftiş komissiyalarının (müfəttişlərin) fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Lakin bu, müvafiq orqanların fəaliyyətinin vahid prinsiplər əsasında qurulduğunu söyləməyə imkan vermir. Daxili nəzarət orqanları haqda qanunvericilikdə, ümumiyyətlə, praktik olaraq heç bir şey deyilmir. Bank fəaliyyəti haqda qanunvericilik istisnaqlıq təşkil edir və burada müvafiq fəaliyyətin tənzimlənməsinə cəhd göstərilir.

“Auditor xidməti haqqında” AR-nın 16 sentyabr 1994 - cü il tarixli 882 nömrəli Qanunu yalnız “audit” və “auditor xidməti” kimi məfhumların ümumi tərifini ehtiva edir. Bu Qanunun mahiyyəti təsərrüfat subyektlərində aparılan mühasibat uçotunun doğru və dəqiq aparılmasının, maliyyə və mühasibat hesabatlarının sərbəst yoxlanılması kimi izah olunur.

Göstərilən Qanunda daxili audit haqda həтта xatırlatma belə yoxdur ki, bu da ciddi qüsurla hesab olunur. Halbuki məhz bu Qanunda auditin formalan müəyyən edilməli və xarici (kənar), eləcə də daxili auditin məqsəd və təyinatı göstərilməliydi.

Başqa sözlərlə desək, təsərrüfatdaxili nəzarət faktik olaraq hər bir müəssisədə

həyata keçirilir, lakin sahibkarlıq fəaliyyətinin normativ bazasında təsərrüfatdaxili nəzarət, daxili audit məfhumları kimi, eləcə də onların müvafiq elementləri anlayışları yoxdur. Bunun nəticəsində daxili auditin praktik tətbiqi təsərrüfatdaxili, inzibati və mühasibat nəzarəti, təftiş komissiyasının fəaliyyəti və s. ilə eyniləşdirilir.

Yuxanda deyilənlərdən nəticə çıxararaq sahibkarlıq subyektlərində daxili nəzarətin və daxili auditin maliyyə-hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı tərəfimdən həyata keçirilən təhlilin gedişində aşkar olunmuş aşağıdakı çatışmazlıqları qeyd etmək olar:

1. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti və daxili audit məfhumu, onun mahiyyəti qanunlar ("Daxili audit haqqında" Qanunu nəzərə almadan) səviyyəsində təsbit olunmamışdır.

2. Daxili auditin təşkili və onunla bağlı prosesləri tənzimləyən peşə standartları mövcud deyildir.

3. Təftiş komissiyaları (daxili nəzarətin yeganə orqanı olub, səhmdar cəmiyyətlərində və bir sıra məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdə məcburi olaraq yaradılması qanunvericiliklə təsbit edilir) təsərrüfat subyektinin icra orqanına hesabat vermir və epizodik işlərə istiqamətlənir (qanunvericilikdə artıq baş vermiş qanun pozuntularının aşkar edilməsi) və maliyyə pozuntularının profilaktikası və qarşısının alınması kimi məsələləri tam həcmdə həll etməyə imkan vermir.

4. Qiymətli kağızları fond bazasında dövrüyyədə olan təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlı dəqiq tələblər mövcud deyildir. Qüvvədə olan nonnativ aktlarda həmin subyektlərdə ixtisaslaşdırılmış daxili nəzarət xidmətlərinin yaradılmasının zəruriliyi haqda göstəriş vardır, lakin onun yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlər müəyyən qaydaya təbə edilmir.

5. Büdcə idarələrinə, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinə, dövlət korporasiyalarına münasibətdə daxili nəzarətin təşkili və müvafiq prosedurlarla bağlı əlavə tələblər mövcud deyildir.

Fikrimcə, daxili auditin normativ və təşkilati-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

◆ daxili auditin tənzimlənməsi ilə bağlı Azərbaycanın və beynəlxalq aləmin qanunvericilik və normativ sənədlərinin müqayisəli təhlilini aparmaq və bu prosesin peşəkar təşkilatlarla, bəzi ölkələr və dövlətlərlə tənzimlənməsi meylini aşkar etmək.

◆ riskyönlü qabaqlayıcı daxili audit sisteminin sahibkarlıq subyektlərinin korporativ idarəetmə sisteminə inteqrasiyası məqsədilə metodik təminatı işləyib hazırlamaq. Buraya riskyönlü yanaşmanın tətbiqi ilə qabaqlayıcı daxili auditin keçirilməsi planının hazırlanması və riskyönlü qabaqlayıcı daxili auditin tətbiqi ilə təşkilatların əsas biznes prosesləri üzrə yoxlamaların keçirilməsi metodikalarının hazırlanması.

◆ Artıq baş vermiş faktlara dair məlumatlara arxalanan daxili auditin riskyönlü qabaqlayıcı daxili auditlə əvəz etmək. Bu məlumatlar təşkilatların menecmentinə baş verə biləcək hadisələri proqnozlaşdırmaq imkanı verir.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi problemi təsərrüfat subyektlərində idarəetmə və nəzarətin təşkili məsələlərində iqtisadi müstəqilliyi ilə daxili nəzarət və daxili audit prosesləri və prosedurlarının müəyyən normativ hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyi arasında optimal balansın axtarılıb tapılması ilə bağlıdır.

Sahibkarlıq subyektlərində daxili auditdən istifadə olunması məsələlərinin praktik olaraq həll edilməsindən, həmçinin hazırkı vaxtda onun hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsindən ötrü aşağıdakı işlərin görülməsini zəruri hesab edirəm:

◆ müvafiq qanunverici aktlarda “daxili audit” və “daxili nəzarət” məfhumlarını bir-birindən ayırmaq və onları qanunvericiliklə təsbit etmək;

◆ “daxili audit haqqında” Qanunu yeni tələbələr baxımından təkmilləşdirmək;

◆ beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək daxili auditin tövsiyə xarakterli vahid standartlarını işləyib hazırlamaq;

◆ daxili audit xidməti haqqında nümunəvi əsasnaməni, habelə daxili

audit xidməti əməkdaşlarının vəzifə təlimatlarını işləyib hazırlamaq və təsdiq etmək;

- ◆ daxili auditorların Əxlaq kodeksini işləyib hazırlamaq; sahibkarlıq subyektlərində daxili audit xidməti bölmələrinin daxili nəzarət sisteminin digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı münasibətlərini təmin etmək

- ◆ təşkilatlarda daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin təşkili üzrə metodik göstərişlərin işlənib hazırlanması üçün xarici audit şirkətlərindən təcrübəli mütəxəssisləri cəlb etmək;

- ◆ daxili auditorların bütün səviyyələrdə fəaliyyətinin müstəqilliyini təmin etmək;

- ◆ iqtisadiyyatın bütün bölmələrində daxili audit xidməti üzrə təşkilat daxili əsasnamələr hazırlamaq;

- ◆ daxili audit xidməti üzrə mütəxəssislərin sertifikatlaşdırılması və daimi olaraq ixtisaslarının yüksəldilməsi yolu ilə onların peşə hazırlığı qaydalarını müəyyəndəşdirmək.

Həyata keçirilən nəzəri təhlillər əsasında çıxarılan nəticələri və xarici təcrübəni nəzərə almaqla tərəfindən təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti sahəsindəki münasibətləri tənzimləyən və qüvvədə olan normativ hüquqi aktlara müvafiq dəyişiklik və əlavələr edilməsi üzrə tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Xüsusilə “Auditor xidməti haqqında” və “Büdcə sistemi haqqında” qanunlarda, habelə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində bir sıra dəyişiklik və əlavələrin edilməsi təklif olunur. O cümlədən:

- təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti məfhumunun və onun mahiyyətinin təsbit edilməsi;

- səhmdar cəmiyyətlərində və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda daxili nəzarət və daxili audit orqanlarının yaradılmasının məcburiliyi;

- səhmləri qiymətli kağızlar bazasında dövriyyədə olan təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarət orqanlarının yaradılması;

- dövlət və bələdiyyə müəssisələrində, büdcə idarələrində daxili nəzarət

orqanlarının yaradılması.

Bununla bərabər, təsərrüfat subyektlərində - səhm və istiqrazlar idarələrində daxili nəzarətin təşkil olunması haqqında Əsasnamənin, eləcə də daxili audit üzrə beynəlxalq standartlar əsasında daxili nəzarət fəaliyyətinin milli peşə standartlarının işlənilib hazırlanmasını məqsəduyğun hesab edirəm.

“Auditor xidməti haqqında” Qanunda:

Auditor xidməti haqqında maddəni aşağıdakı məzmununda yeni bəndlə təkmilləşdirmək lazımdır; “Daxili audit təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsidir və təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Daxili nəzarət orqanları ilə auditorlar (sərbəst auditorlar) arasında qarşılıqlı münasibətlər qüvvədə olan qanunvericiliklə, habelə auditor (sərbəst auditor) ilə auditə məruz qalan şəxs arasındakı münasibətlər müqavilə şərtləri əsasında müəyyənləşdirilir.”

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə aşağıdakı məzmununda dörd bənddən ibarət yeni “Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti” adlı maddənin daxil edilməsini təklif edirəm:

1. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin növlərindən biridir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektinin rəhbərinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir və aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinin təsdiqinə, mühasibat və vergi hesabatlarının dürüstlüyinə, təsərrüfat subyektində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi baxımdan məqsəduyğunluğunun təhlilinə, onun səmərəliliyinin artırılması üzrə tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına yönəlmişdir.

2. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarına təftiş komissiyası (müfəttiş) və təsərrüfat subyektində xüsusi olaraq yaradılan daxili nəzarət xidmətinin struktur bölmələri aiddir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarının yaradılması təsərrüfat subyektinin səlahiyyətli idarəetmə orqanlarının qərarına müvafiq olaraq həyata keçirilir və qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə

tutulmuş hallarda məcburidir.

3. Təsərrüfat subyektində təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanları materialların, maliyyə və əmək resurslarının bütün növlərinin qorunub saxlanılması və onlardan səmərəli istifadə olunması üzərində sistemli və tam şəkildə müşahidəni həyata keçirir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarının nəzarət prosedurlarının tərkibi, müddəti, dövriliyi və digər fəaliyyət növləri qüvvədə olan qanunvericilik, təsərrüfat subyektinin daxili sənədləri, daxili audit qaydaları (standartları), daxili auditin beynəlxalq standartları əsasında müəyyən edilir.

4. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq həyata keçirilən xarici auditə və dövlət maliyyə nəzarətini əvəz etmir. Təsərrüfat subyektlərində təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi dövlət (bələdiyyə) maliyyə və material resurslarının yaradılması və istifadə olunmasının qanuniliyi, səmərəliliyi və məhsuldarlığı üzrə dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarının auditə (xarici auditə) həyata keçirən təşkilatlarla və dövlət maliyyə nəzarəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələri qüvvədə olan qanunvericiliklə və təsərrüfat subyektinin daxili sənədləri ilə müəyyən edilir”.

“Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin struktur bölmələri” bu maddənin davamı ola bilər:

“Səhmdar cəmiyyətinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün daxili nəzarətin ixtisaslaşmış struktur bölmələri yaradılır. Daxili nəzarətin struktur bölmələrinin yaradılması təsərrüfat subyektinin səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarına əsasən həyata keçirilir və qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda məcburi hesab edilir.

Daxili nəzarətin struktur bölməsi materialların, maliyyə və əmək resurslarının bütün növlərinin qorunub saxlanılması və onlardan səmərəli istifadə olunması üzərində sistemli və tam şəkildə müşahidəni həyata keçirir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarının nəzarət prosedurlarının tərkibi, müddəti, dövriliyi və digər fəaliyyət növləri qüvvədə olan qanunvericilik, təsərrüfat subyektinin daxili

sənədləri, daxili audit qaydalan (standartları), daxili auditin beynəlxalq standartları əsasında müəyyən edilir.

Daxili nəzarətin struktur bölməsinin rəhbəri və əməkdaşları daxili nəzarətin fəaliyyəti üzrə cari idarəetməni həyata keçirən cəmiyyətin icra orqanına hesabat verirlər.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanının və cəmiyyətin auditorunun (təftiş komissiyasının) qarşılıqlı əlaqələri qüvvədə olan qanunvericiliklə və cəmiyyətin daxili sənədləri ilə müəyyən edilir.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin vergi nəzarətinin ilkin elementi kimi istifadə olunmasının obyektiv zəruriliyi ilə əlaqədar kommersiya təşkilatlarında təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti prosedurlarının normativ hüquqi baxımdan tənzimlənməsi zəruri hesab edilir.

Səhmləri birja fondlarında sərbəst dövriyyədə olan təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarətin təşkili ilə bağlı tələblərin qanunvericilik səviyyəsində təkmilləşdirilməsini zəruri hesab edirəm. Bununla bağlı qanunvericilikdə aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi təklif olunur:

“Fond birjasında hərraclara qiymətli kağızların buraxılmasının şərtlərindən biri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən emitentin xüsusi struktur bölməsinin (daxili nəzarətin struktur bölməsi) yaradılmasıdır. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanının fəaliyyəti qüvvədə olan qanunvericiliyə, təsərrüfat subyektinin daxili sənədlərinə, daxili audit qaydalarına (standartlara), daxili audit üzrə beynəlxalq standartlara əsasən həyata keçirilir”.

Fikrimcə, qüvvədə olan qanunvericiliyə iri və orta ölçülü müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin struktur bölmələrinin yaradılmasını məcbur edən və qanunçuluğa nəzarətin əsas istiqamətlərini və prosedurlarını təsbit edən (o cümlədən iri və maraq kəsb edən sövdələşmələrə nəzarətin, böyük borcalmalara nəzarətin), habelə fəaliyyətin (unitar müəssisələrin fəaliyyət proqramının yerinə yetirilməsi; müəssisənin illik hesabatına əlavə edilən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqda məruzəyə daxil olan göstəricilərin dəyişdirilməsinin təhlili; iqtisadi

səmərəlilik haqda göstəricilər; dövlətin ehtiyacları üçün göndərişlərin yerinə yetirilməsi, dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət əsasında) səmərəliliyinə nəzarətlə bağlı əlavələrin daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Bununla yanaşı, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti (büdcə idarələrinin ixtisaslaşdırılmış struktur bölmələrinin həyata keçirdikləri nəzarət)” məzmunlu yeni maddə ilə təkmilləşdirilməsini də təklif edirəm.

Beləliklə, daxili nəzarət zamanı uçot və hesabatlarda bu və ya digər xətlərin aşkar edilməsi yetərli deyildir. Odur ki, daxili auditin həll edə biləcəyi məsələlərin dairəsini genişləndirmək, o cümlədən də sahibkarlıq subyektinin fəaliyyətini ümumiləşdirən bir sıra göstəricilərin qiymətləndirilməsində onun rolunu artırmaq lazımdır.

2.2 Xidmət təşkilatlarında daxili auditin aparılmasının mövcud vəziyyətinin tədqiqi

Audit şöbəsi öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Respublika Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Nazirlər Kabinetinin qərarlarını və digər normativ-qanunvericilik aktlarını, düzgünlük, obyektivlik, məxfilik və peşəkar səriştəlilik kimi auditor fəaliyyətinin təməl prinsiplərini, habelə ASC-nin Nizamnaməsini, ASC prezidentinin əmr və göstərişlərini, təsdiq olunmuş Əsasnaməsini rəhbər tutur.

Bütün bunlarla yanaşı, daxili auditin təbliği sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin yetərli olmamasının nəticəsidir ki, sosioloji sorğuların nəticələrinə görə 2013-cü ildə rəyi soruşulan təsərrüfat subyektlərinin 29,8%-nin ölkədə «Daxili audit haqqında» Qanunun qəbul edilməsindən xəbərsiz olmaları üzə çıxmışdır, halbuki bu rəqəm 2009-cu ildə xeyli aşağı - 22,9% təşkil etmişdir. Aparılan

tədqiqatların nəticələri göstərir ki, 2013-cü ildə təsərrüfat subyektlərinin demək olar ki, yarısında (49,4%) daxili audit mövcud olmamışdır. Təşkilatlarda daxili auditin olmamasının səbəbi respondentlər tərəfindən aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

Cədvəl 2.1.

Xidmət təşkilatlarında daxili auditin olmaması səbəblərinin dinamikası

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Daxili audit xidməti haqqında məlumatın olmaması	8,8%	10,0%	3,0%	11,0%	12,7%	15,7%	6,7%	7,4%
Daxili nəzarətin rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilməməsi	52,4%	57,3%	71,7%	46,7%	55,5%	59,8%	57,1%	52,1%
Maliyyə vəziyyətinin imkan verməməsi	20,4%	10,0%	10,8%	19,1%	5,4%	7,9%	19,0%	21,5%
Nəzarət ediləsi fəaliyyətin yoxluğu	19,0%	20,7%	13,3%	8,4%	12,7%	10,2%	14,3%	14,0%
Digər səbəblər	11,6%	2,0%	1,2%	4,8%	2,7%	6,4%	2,9%	5,0%

Cədvəl Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [1].

Digər səbəblər kimi, respondentlər müəssisənin kiçik olduğunu, təsisçi tərəfindən nəzarət edildiyini, yenidən yaradıldığını və s. göstərmişlər.

Eyni zamanda, Azərbaycanda formalaşmaqda olan daxili audit bir sıra çətinliklərlə də rastlaşmalı olur. O cümlədən:

♦ həm mülkiyyətçilər və menecerlər, həm də daxili auditorların özləri tərəfindən daxili auditin rolunun başa düşülməməsi daxili auditorların fəaliyyətində əsassız gözləntilərə və məyusluğa gətirib çıxarır;

♦ daxili auditin icra rəhbərliyindən asılılığı nəticə etibarilə obyektivliyin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsinə səbəb olur;

◆ daxili auditorların korporativ müfəttişlər kimi qəbul olunması onların işlərini çətinləşdirir və bu, daxili auditin səmərəliliyinin ümumi şəkildə aşağı düşməsinə rəvac verir;

◆ yüksək ixtisaslı daxili auditorlara müvafiq tələbatın olmaması Azərbaycan şirkətlərində mütəxəssislərin seçilməsində və daxili audit xidmətlərinin komplektləşdirilməsi məsələsində ciddi çətinliklər yaradır;

◆ daxili nəzarət sisteminin birmənalı şəkildə şərh olunan anlaşıqlı əsasının olmaması bəzən mütəxəssislər arasında müəyyən çəşqınlıq yaradır;

◆ daxili auditin qarşısına qoyulan funksiyaların, məqsədlərin və vəzifələrin tam aydın olmaması auditin nəticələrinə mənfi təsir göstərir;

◆ sahə və ayrı-ayrı təşkilatların xüsüs iyyətlərini nəzərə alan daxili auditin həyata keçirilməsi məqsədilə məlumatların formalaşdırılması üçün elmi baxımdan əsaslandırılmış metodoloji əsasların yetərli olmaması bütövlükdə nəzarətin təsirini aşağı salır.

Azərbaycanda korporativ idarəetmə mövzusu yaxın zamanlarda geniş şəkildə müzakirə olunmağa başlamışdır və hələlik bütün sahibkarlıq subyektlərin rəhbərləri korporativ idarəetmənin prinsipləri haqda aydın təsəvvürə malik deyillər, halbuki artıq dərk edirlər ki, daxili audit sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli şəkildə idarə olunmasının təminatında əsas rol oynayan daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsidir və idarəetmənin bu aləti olmadan ciddi investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Beləliklə, söylənilənlərə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

-birincisi, Azərbaycanda daxili audit qısa zamandır ki, fəaliyyət göstərir və onun özünəməxsus ənənələri formalaşma mərhələsindədir. Milli sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət dairəsi genişləndikcə daxili nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə daxili audit xidmətləri yaradılır. Lakin daxili auditin fəaliyyət dairəsi məhduddur. Belə ki, daxili audit əsas etibarilə aktivlərin mühafizəsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsinə, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının etibarlılığının təmiri olunmasına yönəldilmişdir ki, bu əməliyyatlar da əsasən maliyyə

təftişinin ənənəvi əlamətlərinə malikdir. Həyata keçirilmiş tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, daxili audit xidmətinin əsas funksiyalarına bunlar aiddir: daxili qayda və prosedurlara riayət olunması üzərində nəzarət (78%), aktivlərin mühafizəsi üzərində nəzarət və maliyyə informasiyalarının mötəbərliyinin təhlili (77%), çatışmazlıqların və qeyri-qanuni fəaliyyətin aşkar edilməsi (65%), biznes-riskin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, təşkilat rəhbərliyinə səmərəli idarəetmədə yardım göstərilməsi. Başqa sözlə, əksər şirkətlərdə daxili audit xidmətinin əsas növləri maliyyə və əməliyyat auditidir;

ikincisi, son illər ərzində müəssisələrin və təşkilatların fəaliyyətini tənzimləyən normativ bazada kifayət qədər dəyişikliklər edilmişdir. Normativ bazada tam aydın şəkildə daxili audit təşkilatlan, onun strukturu və fəaliyyət istiqamətləri göstərilmişdir. Bu, şirkətlərin, eləcə də büdcə təşkilatlarının daxili auditinin hüquqi mühit sahəsinin dəyişdirilməsinə imkan vermişdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditorların qarşılaşdıqları əsas çətinliklərə xidməti vəzifələrinin rəhbərlik və kollektiv tərəfindən başa düşülməməsi və onların nəzarətçi kimi qəbul edilməsi, eləcə də milli dildə xüsusi ədəbiyyat və metodik nəşrlərin yetərinə olmaması aiddir.

Aparılan sorğunun nəticələrinə müvafiq olaraq, hazırda müəssisə rəhbərlərinin 90%-ə yaxını daxili audit xidmətlərinin işindən razıdır və onların böyük əksəriyyəti gələcəkdə bu xidməti daha da genişləndirmək niyyətindədir. Yuxarı rəhbərliyin qarşısında dayanan əsas vəzifə isə yüksək ixtisaslı mütəxəssis-auditorların hazırlanmasıdır.

Fikrimcə, Azərbaycan üçün daxili audit nəinki təşkilatların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi instrumentidir, eləcə də daxili korporativ nəzarətin və yüksək səmərəli korporativ idarəetmə sisteminin elementlərindən biridir. Yuxarıda qeyd olunanlardan nəticə çıxararaq, tərəfimdən Azərbaycanda daxili auditin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş aşağıdakı təkliflərin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir;

- ♦ ilk növbədə, daxili audit fəaliyyətini peşəkar rəhbərliklə təmin etmək,

daxili audit sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət və professional təşkilatların funksiyalarının istiqamətlərini konkretləşdirmək;

- ◆ daxili auditin həyata keçirilməsinin təşkil olunması ilə bağlı nəzəri və metodoloji məsələləri işləyib hazırlamaq. Onun forması ənənəvi maliyyə təftişi ilə dəyişdirilməlidir ki, səhmdarlar və menecmentlər tam həcmdə daxili korporativ nəzarətin bu formasının bütün üstünlük və imkanlarından istifadə edə bilsinlər. Bu zaman dövlət sektorunda səmərəli daxili nəzarət sisteminin yaradılmasına, büdcə təşkilatlarında daxili audit xidmətlərinin fəaliyyətinin yüksəldilməsinə və riskə əsaslanan auditor metodikasının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır;

- ◆ daxili auditorların öyrədilməsi və onların ixtisasının yüksəldilməsi üçün vahid proqramlar, vahid attestasiya qaydaları işləyib hazırlamaq və daxili auditorlara sertifikatlar vermək. Təlim prosesi çoxmərhələli olmalı və ixtisasın istənilən səviyyəsi zamanı əlyətərli olmalıdır;

- ◆ mütəxəssislər tərəfindən daxili audit sahəsində həyata keçirilən nəzəri və metodoloji tədqiqatları müdafiə etmək;

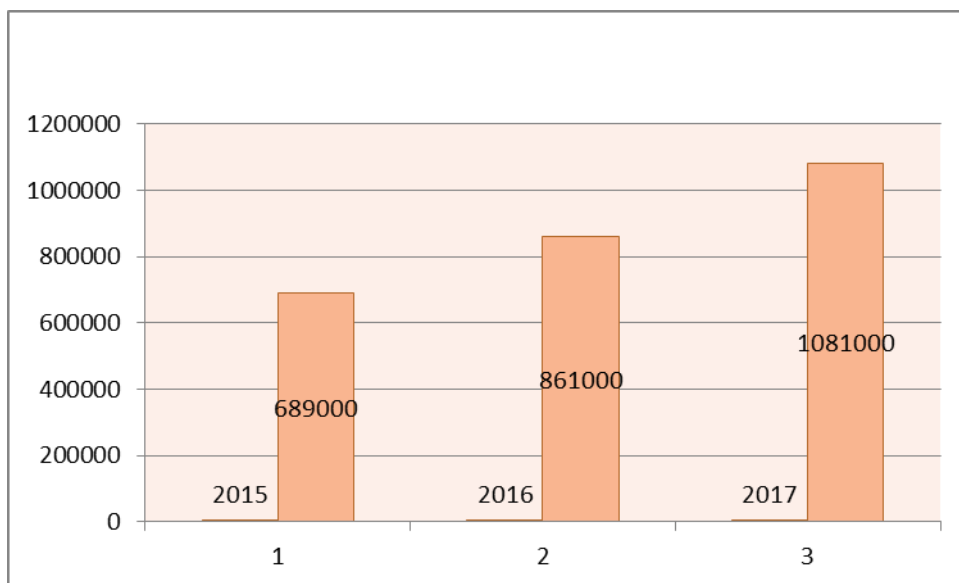
- ◆ ali təhsil müəssisələrində mühasibat uçotu, maliyyə və menecment ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrin peşəkar təhsilinə, daxili nəzarət və daxili audit haqda müvafiq biliklərin mənimsəmələrinə xüsusi diqqət yetirmək.

Bu kimi tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycan sahibkarlıq subyektlərində korporativ idarəetmənin səviyyəsi yüksəlməlidir. Yekun olaraq qeyd edə bilərəm ki, daxili audit potensial investorlar, kreditorlar üçün müsbət meyardır və sahibkarlıq subyektlərinin investisiya cəlbediciliyini artırır.

2.3 Xidmət təşkilatlarının əsas göstəricilərinin daxili auditi

İlk olaraq qeyd etmək istərdim bu yarımfəsildə təqiqat obyektı olaraq mehmanxana-turizm müəssisələrinin daxili audit komitəsinin yaradılması və müəssisənin idarə edilməsində onun rolunu araşdırmışam.

2017 – ci ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri 136,6 milyon manat olub ki, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 37,8 faiz çoxdur. Gəlirlərin 68,8 faizi nömrələrin satışı üzrə xidmətlərdən, 21,4 faizi içki və qida məhsullarının satışı üzrə xidmətlərdən, 9,8 faizi isə digər xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilib. Gəlirlərin 97 milyon manatı (71 faizi) xarici vətəndaşlara göstərilmiş xidmətlər nəticəsində formalaşmış. Mehmanxana xidmətlərindən 2015-2017-ci illərdə əldə olunan gəlir şəkil 2.1.-də verilmişdir.

Şəkil 2.1. Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdən əldə edilən gəlir.

Xidmətlərin göstərilməsinə çəkilən xərclər 2017- ci ildə 105,2 milyon manat olub ki, onların 32,3 faizini əmək haqqı xərcləri, 14,9 faizini içki və yeməklərin hazırlanması üçün alınan mallara çəkilən xərclər, 8 faizini yanacaq və enerji xərcləri, 7,9 faizini bütün növ sosial sığortalar üzrə ayırmalar, 7,3 faizini amortizasiya ayırmaları, 29,6 faizini isə digər xərclər təşkil edib. Bu müəssisələrdə çalışan işçilərin

sayı ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 11,8 faiz artaraq 9 min 770 nəfər olub və bir işçiyə düşən orta aylıq nominal əmək haqqının məbləği 579,3 manat təşkil edərək ölkə üzrə orta göstəricidən 11,1 faiz çox olub .

Beləliklə, mehmanxana xidməti göstərmək ən perspektivli sahə olduğundan onun genişləndirilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi neft sektorundan asılı qalmamaq baxımından da ölkəmiz üçün olduqca əhəmiyyətli dir.

Mehmanxana xidmətinə dair müqavilə tərtib edilən zaman, onların ayrı-ayrı şərtlərinə, xüsusilə mühasibat və vergi riskinə aid məsələlərə diqqətlə yanaşmaq zəruridir.

Adətən, ən müasir mehmanxana, müqavilə bağlayan zaman çox müştəri cəlb etmək üçün preyskurantda göstərilən qiymətə nisbətən nömrənin qiymətini aşağı götürməyə üstünlük verməyə çalışır. Bu cür üsulun seçilməsi, bəzi hallarda, xüsusilə, yaşayışa görə mehmanxana nömrələrinin qiymətinin yenidən hesablanması çətinliyin yaranması ilə əlaqədardır. Belə bir halın müsbət həlli, gələcək qiymətin yenidən hesablanmasını bağlanmış müqavilədə göstərilməməklə yerinə yetirilə bilər.

Bütün belə halların mühasibat uçotunda öz təyinatına uyğun əks etdirilməsi üçün “Gəlirlər üzrə” 6№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının müddəaları əldə rəhbər tutulmalıdır.

Hal-hazırda mehmanxana biznesi ilə məşğul olan təşkilatlar aşağıdakı xidmətlərdən gəlir əldə edə bilərlər:

- mehmanxana nömrələrində yaşamağa görə;
- həm öz, həm də kənar təşkilatların gücü ilə əlavə xidmətin göstərilməsinə görə;
- mehmanxana otaqlarının icarəyə verilməsinə görə [32, s 69].

Bundan başqa, digər mənbələrdən də gəlir əldə etmək mükündür: cərimə, penya, dəbbələmə, mehmanxananın əmlakının xarab edilməsi və s.

Xidmətdən olan gəliri əks etdirmək üçün mühasibat uçotunda aktiv-passiv hesab olan 601 “Satış” hesabının 1 “Malların satışı” subhesabı nəzərdə tutulmuşdur. Xidmətdən olan gəlir məbləğinin mühasibat uçotunda tanınması zamanı həmin

məbləğ 601 “Satış” hesabının kreditində 171,211 “Alıcı və sifarişçilərin uzun/qısamüddətli debitor borcları” hesablarının debetində əks etdirilir [15, s 211].

Mehmanxana, bütün məbləği qəbul edən və göstərilmiş xidmətə görə əldə edilən gəliri, satışın tərkibinə daxil edən hallarda, həmin əməliyyat nəinki mənfəətdən verilən verginin artıq ödənilməsinə həm də mühasibat uçotunun məlumatlarının təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Göstərilən halla əlaqədar təcrübədə mehmanxana, sözügedən vergini daima ödəməli olur və son nəticədə o, zərər əldə edir ki, bu da məqsədəuyğun sayılmır.

Mehmanxana xidməti göstərmək üçün alıcı və sifarişçilərlə hesablaşma aparılan zaman aşağıdakı subhesablar açılmalıdır:

- 1.alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar – hüquqi şəxslər;
- 2.alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar – fiziki şəxslər.

Hüquqi şəxslərlə hesablaşmaların uçotu zamanı, bir qayda olaraq, uçot, kontragent və müqavilə üzrə təşkil olunur. Hesabnamə təqdim edilən anda mehmanxananın mühasibət uçotu 172,211 “Alıcıların və sifarişçilərin uzaq/qısamüddətli debitor borclarının” – hüquqi şəxslər hesabının debetində 601 “Satış” hesabının kreditində yazılış aparır.

Mehmanxanalarda gəlirin (satışın) tanınma tarixi bir sıra göstəricilərdən asılı olaraq gəldiyi gün, hər gün, getmə anında və s. kimi müəyyən edilə bilər. Tanınma vaxtından asılı olaraq gəlir və satışın tanınma xüsusiyyətləri cədvəl 2.2 – də verilmişdir.

Tanınma vaxtından asılı olaraq gəlirin (satışın) tanınma xüsusiyyətləri

GÖSTƏRİCİLƏR	Gəlirin (satışın) tanınma tarixi		
	Getmə anında (günündə)	Hər gün	Getmə anında və hesabat dövrünün sonunda
Sənədlərin: aktın, hesabnamənin, Hesab-fakturanın son rəsmiyyətə salınması	Gəldiyi gündə	Hər gün	Getmə anında və hesabat dövrünün sonunda
Gəlirin (satışın) mühasibat uçotunda tanınması	Gəldiyi gündə	Hər gün	Getmə anında və hesabat dövrünün sonunda
Gəlirin (satışın) vergi uçotunda tanınması	Gəldiyi gündə	Hər gün	Getmə anında və hesabat dövrünün sonunda
Avans (tam ödəniş şəraitində)	Bütün məbləğin müştərinin (qonağın) gətirdiyi dövrə qədər ödənməsi, əvvəlcədən ödəniş hesab edilir	Hesabat dövrünün sonunda hər ay aparılan sonuncu ödəniş gəlir kimi tanınır, ödənilməyən qalmış məbləğ isə avans kimi qəbul edilir	Hesabat dövrünün sonunda hər ay aparılan sonuncu ödəniş gəlir kimi tanınır, ödənilməyən qalmış məbləğ isə avans kimi qəbul edilir.
Bitməmiş istehsalat	Yaşayış üçün ödəniş, iki hesabat dövründə baş verə bilər	Baş vermir	Baş vermir

Beləliklə, mehmanxana gəliri (satışı) gündəlik tanıyan hallarda tarix və ƏDV nəzərə alınmaqla onun üçün nəzərdə tutulan hesabda bütün yaşayış günlərinin hər bir yaşayan qonaqdan alınan gəlir (satış) məbləği göstərilməlidir. Qonağın gətirdiyi gündən hesab edildikdə isə mühasibat uçotunda aparılan yazılışlar gəlirin (satışın) formalaşdığı gündə yerinə yetirilir.

Mehmanxanada əlavə xidmətlərə görə bütün hesablaşmalar mehmanxananın əməliyyat kassası vasitəsilə nağd pulla, yaxud kredit kartı ilə yerinə yetirilir. Bu zaman göstərilmiş xidmətlərə görə hesablaşmalar nağd qaydada yerinə yetirildiyindən, mehmanxana, nəzarət-kassa aparatında çek vurmalıdır.

“Gəlirlər üzrə” 6 Nöli MMUS – na müvafiq olaraq digər, xüsusilə komissiya müqaviləsi, nümayəndəlik, komitent, prinsipial (sahibkar) və i.ə. anoloji müqavilələr

üzrə təşkilatın xeyrinə hüquqi və fiziki şəxslərdən daxilolmalar gəlir kimi tanınmır.

Mehmanxananın maddi-texniki təminatına çəkilən xərclər təsərrüfat fəaliyyəti prosesində çəkilən bütün xərc məbləğlərinin tərkibində xeyli xüsusi çəkiyə malikdir. Yatacaq ağlarının, eləcə də qab-qacağın alınması, iqtisadi cəhətdən çəkilmiş xərcin ödənilə bilməsi zərurəti ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotu və mühasibat hesabatının aparılmasına dair əsasnaməyə əsasən xüsusi geyim və ayaqqabılar, eləcə də dəyərindən və xidmətin müddətindən asılı olmayaraq yatacaq ləvazimatları, torpaq, tikili və avadanlıqların tərkibinə daxil edilmir. Lakin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 13 yanvar 2009- cu il tarixli İ-08 №-li əmri ilə təsdiq edilmiş 7№-li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar (əsas vəsaitlər)” MMUS- na uyğun olaraq təşkilatlara sözügedən vasitələrə hansı əmlakın aid edilməsini müstəqil müəyyən etmək hüququ verilmişdir. Hər bir mehmanxanada həm bu mehmanxanada yaşayanlara həm də kənar şəxslərə xidmət göstərən restoran, bar və yeməxana mövcuddur. Buna görə həmin xidmət sahəsindəki qab – qacaqların xərc hesabına düzgün və əsaslı silinməsi məsələsi ən aktual məsələlərdən biri olmalıdır [15, s 221].

Son illərdə baş verən proseslər həm xüsusi sektorunda, həm də dövlət sektorda işləyən heyətin işinə sivil nəzarətin təşkil edilməsini vacib etmişdir. Azərbaycanda texnoloji innovasiyaların, elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsi sahəsində qabaqcıl bir qurum kimi, mehmanxana müəssisələri texniki - ekoloji, iqtisadi və həmçinin də idarəetmə sahəsində hazırkı yenilikləri müvəffəqiyyətlə tətbiq etməkdədir.

Ümumilikdə oteldə aparılan audit nəzarətini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

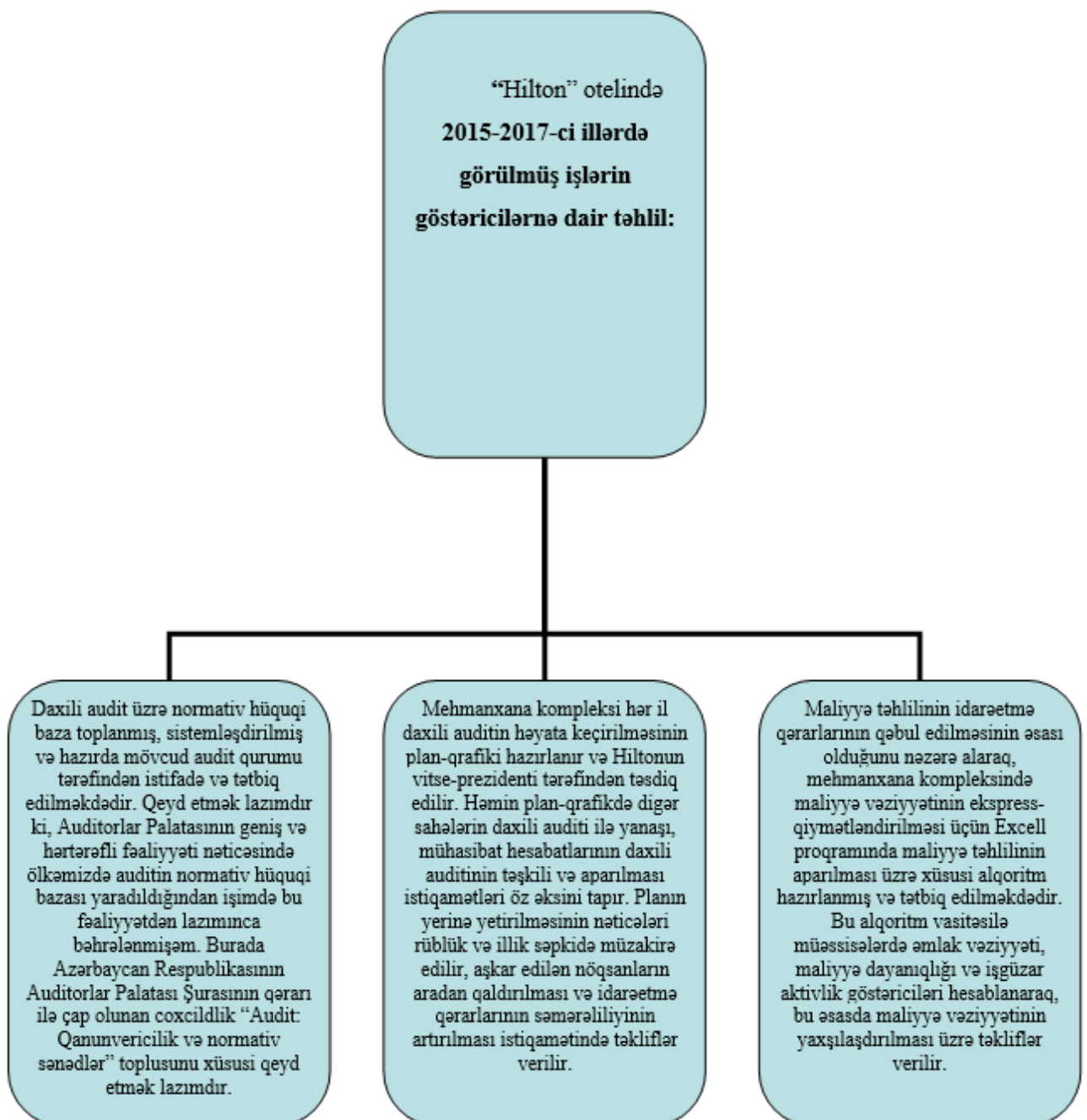
Daxili auditorların peşə vəzifələri və davranış qaydalarını reallaşdırarkən riayət etməli olduqları ilkin prinsiplərin Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsinə uyğun olması təmin olunmaqdadır.

Hər il “Hilton” otelinin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətini illik daxili audit icra edir. İllik daxili audit AR-nın Auditorlar Palatası Şurasının təsdiqlədiyi milli audit

standartlarının qaydalarına uyğun həyata keçirilir. Əvvəlki illər boyunca aparılmış daxili audit nəticəsində iyirmi altı struktur vahidinin mühasibat hesabatlarının güvənlik dərəcəsi müəyyənləşdirilməklə bərabər, eyni anda, rəhbərliyin qəbul etdiyi qərarların risk dərəcəsinin aşağı salınması yönündə də çoxlu iş görülmüşdür. Bu, xüsusilə də “Sosial sığorta barəsində” AR Qanununun, əmək, vergi və mülki məcəllənin tələblərinin icrası zamanı müəssisələrimizin uçotunda edilmiş risklərin aradan götürülməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Sxem 2.1.

“Hilton” otelində 2015-2017-ci illərdə görülmüş işlərin göstəricilərinə dair təhlil:

Audit posesində müxtəlif tövsiyə və məsləhətlərin verilməsi daimi forma almışdır. Günümüzdə otelin strukur vahidlərimizdən ötrü vergi kataloqunu tərtib edirik. Bu kataloq vergitutma bazası, vergi dərəcələri, vergi obyekt, verginin hesablanması və ödənilməsi məsələlərini əhatələməklə bərabər, vergi uçotun ilə maliyyə uçotunun bir platformada həyata keçirilməsi üzrə metodik tövsiyyələrdən ibarət olacaqdır. Düşünürük ki, sözü gedən katoloq vergi uçotu bölməsində daim yaranan risklərin aşağı salınmasına yardım edəcəkdir. Bundan başqa, tikinti və quraşdırma işləri, onun uçotu və təşkili üzrə metodik tövsiyyələr hazır edilmişdir.

Axır zamanlarda “Hilton” otelininnin beynəlxalq arenada işgüzar nüfuzunun yüksəlməsi ölkəmizin elektro energetikasının uğurla yenidən yaradılmasının və bu bölmənin səmərəli idarə olunmasının birbaşa nəticəsidir.

AR iqtisadiyyatının bazar iqtisadi sisteminə daha uğurla keçməsinə və bu yöndə reallaşdırılan hərtərəfli tədbirlərin faydalı nəticələr göstərməsinə nail olmaqdan ötrü müəssisələrdə dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, auditin başlıca sahələrindən biri olan daxili auditin təşkili və inkişafı aktuallaşmağa başladı. Bu sahənin qurulması və inkişafı məqsədilə “Daxili audit haqqında” AR Qanununun tətbiq olunması ilə bağlı Prezident fərmanında təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmadan ölkəmizdə fəaliyyət göstərən və auditin aparılması məcburi hesab edilən təsərrüfat subyektlərində daxili audit xidmətinin təşkil edilməsi və fəaliyyətinin icrası vacib hesab olunmuşdur. Bu məqsədlə “Hilton” otelinin audit komitesinin təşkil edilməsi zəruri hesab edilmişdir. Audit komitəsinin rəhbəri və iki daxili auditorlardan ibarət olan tərkibdə fəaliyyət göstərən Komitə özünün Əsasnamesinə müvafiq olaraq, “Hilton” otelininnin idarəetmə strukturunun tərkibinə daxildir. “Hilton” otelinin daxili audit siyasəti səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətində səmərəli olmayan halların aşkar edilməsi, risklərin əlverişli idarə edilməsi üçün rəhbərliyin zamanında məlumatlandırmaq üçün müntəzəm yoxlamalar və müşahidələr aparılması, mehmanxananın uçot siyasətində nəzə alınmış təsərrüfat - maliyyə əliyyatlarının uçotunun doğru icrasına, hesabatların dəqiq tərtib edilməsinə, məlumatların dəqiq-

doğru təqdim edilməsinə, əməliyyatların rəhbərliklə razılaşdırılmış formada icə edilməsinə və xərclərin faydalılığına, rəhbərlik tərəfindən qəbul olunmuş qərarların qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına müvafiq icra edilməsinə nəzar olunmasına əsaslanır.

“Hilton” otelində də daxili audit fəaliyyətinin istiqamətləri aşağıda qeyd olunan kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- Operativ məlumat və mühasibat sisteminin yoxlanması, həmin məlumatlar üzrə hesabatların hazır edilməsi və istifadəsi üsulların tədqiqi;
- Operativ uçot və mühasibat işinin uçot sisteminin qayda və tələblərinə müvafiqliyinin auditi;
- Hesabat məlumatlarının düzgünlüyünün və güvənliyinin təmin edilməsi üçün təkliflərin hazır edilməsi;
- Təsərrüfatın ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətində xüsusi tədqiqatlar da daxil olmaqla, müxtəlif halların yoxlanması;
- Aktivlərin varlığının, onun vəziyyətinin və mühafizə edilməsinin auditi;
- Müxtəlif yoxlama üsulları ilə və monitorinqlər vasitəsilə nəzarət sisteminin fəaliyyəti zamanı aşkar edilən çatışmazlıqların həll olunması və daha müasir üsulların tətbiq edilməsi üçün təkliflərin hazırlanması;
- Nəzarət sisteminin effektivliyinin dəyərləndirilməsi;
- Maliyyə-iqtisadi fəaliyyət risklərini müəyyən etmək üçün mütəmadi olaraq monitorinqlərin təşkili;
- Xidməti strukturların fəaliyyət effektivliyinin dəyərləndirilməsi;
- Bütün resursların (insan resursları daxil olmaqla) səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsi.

“Hilton” oteli daxili audit strategiyası ehtimal olunan risklərin qiymətləndirilməsinə əsasən səhmdar cəmiyyətin daxili nəzarət mühitinin etibarlılıq səviyyəsi haqqında səhmdar cəmiyyətin ümumi yığıncağına fikir bildirməsi, onun təkmilləşdirilməsi üçün məsləhətlərin verilməsi məqsədi ilə peşəkar, müstəqil audit planı və əməliyyatların müəyyənləşdirilməsini özündə birləşdirir. Müəyyənləşdirilmiş

səlahiyyətlər daxilində, Daxili audit şöbəsinin fəaliyyətin əsas hədəfi mehmanxana resurslarından səmərəli, düzgün və qənaətli istifadə edilməsinə daxili nəzarətin təsirini araşdırmaq, adekvatlığı dəyərləndirmək və bu haqda hesabat verməkdir.

Hilton otelinin daxili audit şöbəsi özünə məxsus səlahiyyətlər daxilində maliyyə müəssəsinə maliyyə mexanizminin səmərəliliyinin qorunması mövzusunda lazımi köməklik edir, risklərin idarə edilməsi, əldə olunan məlumatların keyfiyyətli olması və səhmdar cəmiyyətin işinin effektivliyinin artırılması da daxil olmaqla, korporativ idarə etmə prosedurlarına və qaydalara əməl olunmasına nəzarət edir, səhmdar cəmiyyətin rəhbərliyə nəzarət sistemlərinin effektivliyinin artırılması istiqamətində təkliflər irəli sürür, korporativ idarəetmədə mütərəqqi nailiyyətlər haqqında məlumat sahibi olmaq, onların tətbiq edilməsi ilə daxili nəzarətdə effektivliyin artırılmasına tələb edir.

Hilton otelin Daxili audit komitəsi səhmdar cəmiyyətin Müşahidə Şurasının təsdiq etdiyi prosedurlara və iş planına əsasən xidmət edir, qeyri audit işlərinin yerinə yetirilməsinə mövzusunda məsuliyyət daşımır. Daxili audit komitəsinin İdarə heyətinin işinə, həmçinin auditin yerinə yetirilməsinə lazım olan bütün sənədlərə baxmaq, aktiv sənədləri yoxlamaq səlahiyyəti vardır, daxili nəzarətin tətbiq edilməsi, adekvatlıq və nöqsanların olmaması, fəaliyyəti dəyərləndirməklə əlaqədar mülahizələr də daxil olmaqla, maliyyə və başqa idarəetmə məlumatlarının etibarlılığı və uyğun olması, risklərin idarə olunması, məlumatların keyfiyyəti, korporativ idarəetmə sisteminin etibarlı olması, ümumi yığıncağın qəbul etdiyi qərarların icra olunması və s. mövzularda analizlərin aparılması, qiymətləndirilməsi və lazımi tədbirlərin yerinə yetirilməsi mövzusunda qərarların verilməsi üzrə məsuliyyət daşıyır, uyğun olmayan hallar araşdırılır, yeni daxili nəzarət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi üçün məsləhətlər verilir və proyektlərin icra olunmasına cəlb edilir. Komitə özünün fəaliyyəti zamanı Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunlarını, Prezidentin fərmanlarını, sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarları və sərəncamları, qanunvericilik aktlarını, səhmdar cəmiyyətin Nizamnaməsini, həmçinin idarəetmə orqanlarının qərarlarını və öz əsasnaməsini əsas tutur. Komitə səhmdar

cəmiyyətin səmərəliliyinin artırılmasına və fəaliyyətinin inkişafına istiqamətləndirilmiş risklərin idarə edilməsinə, idarəetmə və nəzarət effektivliyinin qiymətləndirilməsinə, məqsədlərinə nail olmasına şərait yaradır, səhmdar cəmiyyətində daxili audit strategiyasını və siyasətini müəyyənləşdirir, daxili audit planlarını təsdiqləyir, daxili audit xidmətinin əməkdaşları və rəhbərinin vəzifə proqramlarını, təlimatlarını, daxili auditin hesabatlarını, nəzarətedici sistemin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar tövsiyələri təsdiq edir, daxili nəzarətin sisteminin qurulması və tətbiq edilməsinə, daxili risklərin və nəzarətin idarə oluması sisteminin təkmilləşdirilməsinə aid uyğun idarəetmə orqanına təkliflər göndərir, daxili və kənar auditorların daxili nəzarət sistemi ilə bağlı verdikləri tövsiyələrin icrasının vəziyyəti haqqında cəmiyyətin icra orqanlarından informasiya toplayır, maliyyə risklərinin aşırı olduğu sahələri müəyyən edir və təsərrüfat subyektlərinin icra orqanları tərəfindən onların faydalı idarə olunmasına əminlik əldə edir.

FƏSİL III. XİDMƏT TƏŞKİLATLARINDA DAXİLİ AUDİTİN APARILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Xidmət təşkilatlarında daxili auditin səmərəliliyinin təhlili

Müasir şəraitdə müəssisə və təşkilatların uğurlu inkişafının əsas şərtlərindən biri də risklərin səmərəli şəkildə idarə olunmasıdır. Xidmət təşkilatlarında daxili audit standartlarında göstəriləndiyi kimi, risklərin qiymətləndirilməsi yarana biləcək neqativ şərait və hadisələr haqqında peşəkar dəyərləndirmə aparmaq üçün sistemli prosedurdur. Risk hər bir müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların və göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətinin səviyyəsinə və rəqabət qabiliyyətliliyinin qorunub saxlanılmasına təsir göstərir. Yoxlanılacaq bütün fəaliyyət və mövcud risk amillərini müəyyən etmək, onların vacibliyini qiymətləndirmək sahəsində daxili auditin imkanlarından istifadə edilməsi çox mühümdür.

Bu mənada, risklərin dəyərləndirilməsi metodlarına yeni yanaşma zəruridir. Fikrimcə, daxili audit reaksiya yönü, yoxlama əsaslı idarəetmədən risk və təşəbbüs əsaslı idarəetməyə çevrilməlidir. Daxili auditorlar iş mühitinin tez-tez dəyişən istiqamətlərinə qarşı çevik olmalıdır. Sürətlə dəyişən dünyada risklərin dəyərləndirilməsi üçün yeni kompyuter sistemləri və elektron ticarət kimi global iş sahələri ilə bağlı bir çox problemlər öz həllini gözləyir.

Risqlərin idarə olunması prosedurunda ilkin mərhələ risklərin müəyyənləşdirilməsi və prioritetlərin təmin olunması kimi məsələlərin dəyərləndirilməsi olmalıdır. Bu məqsədlə müəssisə daxilində risklərin ölçüləri və risklər arasındakı qarşılıqlı təsir müəyyən edilməlidir. Digər tərəfdən, müəyyən edilən risklərin yaranması halında bunun müəssisə və təşkilatın fəaliyyətinə nə dərəcədə təsir edəcəyini müəyyənləşdirmək üçün təhlillər aparılmalıdır. Butun risklər üçün mümkün olmasa da risklərin yarandığı təqdirdə yarana biləcək maddi zərərin ölçüsü bu prosedura müəyyən edilməlidir. Aşkarlanan nəticələrə əsasən aparılacaq risk təsnifatlaşdırılması nəzərə alınmaqla risklərin necə idarə olunacağı

müəyyənləşdirilməlidir. Risklərin idarə olunmasında ilkin olaraq risklərin azaldılması və ya yaranmasına qarşısını almaq üçün işlərin planlaşdırılması zəruridir.

Bəzi risklər işlərin düzgün təşkili və ya standart yanaşma metodlarıyla, digər risklər isə sığorta yolu ilə azaldıla bilər. Hansı risklərin hansı formada idarə ediləcəyinə qərar verildikdə başlıca olaraq nəzərə alınacaq nüanslar şirkət üçün kritik fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi proseduru və fayda-xərc təhlilləridir. Risklərin azaldılması xərclərinin risklərin yaradacağı zərərdən daha çox olduğu hallarda riskin struktur daxilində saxlanılmasına üstünlük verilə bilər. Sonrakı mərhələ isə görülən tədbirlərə baxmayaraq risklər yarandıqda hansı prosedurun tətbiq edilməsi və bu prosedura müvafiq vəzifə və məsuliyyətlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Riskə nəzarət edilməsi üçün əvvəlcə onun təyin edilməsi, ölçülməsi və nəticələrinin dəyərləndirilməsi lazımdır. Xarici ticarət və sərmayənin sərbəstləşdirilməsi ilə sərhədlərin nəzərə alınmadığı, istehsal vasitələrinin sürətlə artdığı və bütün dünyanın sürətli bir əlaqədə olduğu vaxtda mövcud olan risklərə yeni risklər əlavə olunarkən, şirkətlər öz fəaliyyətlərini fərqli risklərin bir-biri ilə daim əlaqədə olduğu qarmaqarışıq bir sistem içərisində davam etdirməyə başlayıblar. Qəbul edilən hər bir qərarın yarada biləcəyi risklərin təyin edilməsi, risklərə qarşı tədbirlərin görülməsində və əldə edilən gəlirin alınan risk qarşılığında kifayət qədər olub-olmamasının təyin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də riskləri ölçmək və idarə etmək bütün müasir sahibkarlıq subyektlərinin ən birinci məqsədi olmalıdır.

Bu məqsəd aşağıdakı əsas vəzifələrin həll edilməsi sayəsində əldə oluna bilər:

- ◆ mümkün risklərin aşkarlanması, təsviri və qiymətləndirilməsi;
- ◆ eyniləşdirilmiş risklərin reallaşdırılması ilə bağlı olan potensial risklərin qəbul oluna bilən səviyyəyədək aşağı salınması üzrə prosedur və tədbirlərin yerinə yetirilməsi;
- ◆ maliyyə, istehsal, marketinqlə bağlı qeyri-müəyyən vəziyyətin və geoloji parametrlərin idarə olunması;

- ◆ mövcud olan biznes proseslərin optimallaşdırılması;
- ◆ daxili və xarici hesabatların keyfiyyətinin zəruri səviyyəsinin təmin olunması;
- ◆ qüvvədə olan qanunvericiliyin və tənzimləyici əsasnamələrin tələblərinə əməl olunması;
- ◆ daxili prosedurların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi;
- ◆ təsərrüfat subyektinin bütün əməkdaşlarının onun fəaliyyətinə xas olan risklərin aşkarlanmasında və idarə olunmasında fəal iştirak etməsi.

Daxili nəzarət sisteminin və risk menecmentinin tərtib olunması zamanı aşağıdakı prinsiplərə əməl etmək lazımdır:

- ◆ daxili nəzarət sisteminin tətbiqi və fəaliyyəti, habelə riskləri idarəetmə üzrə tədbirlər həyata keçirilərkən və biznes proseslərinin təhlili aparılarkən risklərin qiymətləndirilməsi və eyniləşdirilməsi zamanı yanaşmalar oxşar olmalıdır;
 - ◆ daxili nəzarət sistemi və riskləri idarəetmə fəaliyyətləri vahid bir mərkəzdən, məsələn, Direktorlar Şurasının Audit komitəsindən (şirkətin riskləri idarəetmə üzrə bölməsi) əlaqələndirilməlidir;
 - ◆ daxili nəzarət sistemi və risk menecmenti təşkilatın fəaliyyətində həm xarici, həm də daxili faktorlardan irəli gələn dəyişikliklərə operativ reaksiya vermək və onları öncədən görə bilmək vəziyyətində olmalıdır;
 - ◆ daxili nəzarət sistemi və risk menecmenti şirkət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlara “köklənməli” və onun işgüzar mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil etməlidir;
 - ◆ daxili nəzarət sistemi və risk menecmenti biznesin aparılmasını əvəz etməməli, onu müşayiət etməlidir;
- Risklərin idarə edilməsi şirkət üçün müvafiq tədbirlərin reallaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyinin təhlil olunması bazasında həyata keçirilməlidir.

Daxili nəzarət sistemi və risklərin idarə olunması bir-biri ilə bağlı olan beş komponentdən ibarətdir ki, onlar da sahibkarlıq subyektlərində risklərin səmərəli idarə edilməsini təmin edir:

- nəzarətin məqsədləri və risklərin yerinə yetirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- risklərin idarə edilməsi və onlara nəzarətin təmin olunması ilə bağlı fəaliyyət;
- daxili nəzarət sistemi və risk menecmentinin səmərəli nəzarət prosedurları;
- informasiya təminatı və rabitə;
- nəzarət mühiti və mənəvi abu-hava.

Təsərrüfat subyektinin hesablamalarında aşkar edilmiş səhvlər və xətlər təsərrüfat subyektinin hesabatlarının nəticəsinə təsir göstərə bilər. Ona görə də auditorlar bu risklərin aşkarlanmasında maraqlı olmalı və onları aşkar edərək qiymətləndirməlidir.

Daxili nəzarət sistemi o zaman səmərəli hesab edilir ki, düzgün olmayan məlumatın əmələ gəlməsi haqqında subyekti xəbərdar edərək, həmin səhvləri vaxtında aşkar edir. Bu zaman daxili auditorlar müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətini, işinin həcmi, rəhbərliyin səriştəliliyini, əvvəlki auditin nəticələrini, ilkin və ya təkrar audit, müəssisə işçilərinin peşəkarlığını, əməliyyatların həcmi və tərkibini, Öhdəlikləri, mülkiyyətin bölünməsi, müəssisənin mənfəətlilik vəziyyətini nəzərə almalıdırlar.

Auditor yoxlamasının planlaşdırılması mərhələsində riskin dərəcəsinin müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Burada məqsəd audit aparılacaq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin riskə məruz qalan əsas sahələrini təyin etməkdir. Audit proqramı nə qədər mükəmməl olsa da, audit zamanı bütün əhəmiyyətli səhvlərin aşkar edilməsi mümkün deyildir. Bu səbəbdən də audit riski daim mövcud olaraq qalır. Audit riskinin əsas üsurları aşağıdakılardır:

- təsərrüfat daxili risk;
- nəzarət riski;
- aşkar etməmək riski.

Maliyyə hesabatlarının təhrif olunmasında ehtimal olunan səhvlər qəsdən və ya bilməyərəkdən buraxıla bilər. Daxili auditor yoxlamayı apararkən bu səhvlərin maliyyə hesabatlarının son nəticəsinə nə dərəcədə təsir edə biləcəyini aşkar etməyə çalışmalıdır. Auditor nə qədər çox sübutlar toplayarsa, bir o qədər ehtimal olunan

riskləri azaltmış olar. Audit sübutları az toplandığı halda, auditor öz üzərinə böyük risk götürmüş olur.

Daxili auditorlar auditin səmərəli planlaşdırılması üçün daxili nəzarət və uçot sistemləri haqqında kifayət qədər məlumat almalı, daxili nəzarət sisteminin işindən maksimum istifadə etməklə, audit risklərinin qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə və audit riskini mümkün qədər azaltmağa çalışmalıdırlar. Audit yoxlamasının yekunu kimi tərtib olunan iş sənədlərində təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarında aşkar edilmiş risklərə auditor tərəfindən qiymət verilməlidir,

Xarici audit təcrübəsində daxili auditin risklərin idarə olunmasında fəaliyyəti aşağıdakı iki model əsasında reallaşdırılır:

Birinci model:

- risk olan nəzarət nöqtələri müəyyən edilir;
- onlarla bağlı olan şöbələrə və bölmələrə daxili nəzarət işçiləri yerləşdirilir;
- yerində nəzarətlə aktiv nəzarət sistemi təmin edilir;
- yerində nəzarətlərə daha çox işçi qüvvə cəlb edilir.

İkinci model:

- prosesin təhlili həyata keçirilməklə risklər müəyyən edilir;
- risk az olan şöbə və bölmələrə məsafədən nəzarət metodları tətbiq edilir;
- nəzarət fəaliyyətləri ilə bağlı problemlər anket və hesabatlarla rəhbərlikdən alınır;
- nəzarətə sərf edilən vaxt və xərclər birinci modeldən daha az ola bilər.

Beləliklə də, açıq-aşkar müəyyən edilən seçilmiş heyət təcrübəsi risk sahələrinin müəyyən edilməsi, prosesdəki nöqsanların təsbit edilməsi və təkmilləşdirmələrin qısamüddətli inkişafı nöqtəyi-nəzərdən fayda verir. Təşkilatı olaraq müstəqillik təmin edildikdən sonra iş proseslərinin təhlil edilməsi və təhlillər nəticəsində nəzarət nöqtələrinin müəyyən edilərək nəzarət müddətinin müəyyən edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Proseslərin qiymətləndirilməsi və səmərəliliyin artırılmasında sistemli

yanaşma təşkilatın məqsədlərinin həyata keçirilməsinə töhfə verir. Məqsədlərə nail olmaq üçün isə düzgün və qarşılıqlı əlaqələrin qurulması vacib şərtlərdən biridir.

Daxili nəzarətin məqsədi əməliyyatların səmərəli olub-olmadığını, qeydiyyatata alınmış əməliyyatların qanun və tənzimləmələrə, daxili siyasət və prosedurlara uyğun olub-olmadığını təsbit etməkdən ibarətdir. Daxili nəzarət, sadəcə, uyğunsuzluqların tapılıb ortaya çıxarılması deyil, uyğunsuzluğun əvvəlcədən hiss edilərək, qarşısının alınması deməkdir. Başqa sözlə, uyğunsuzluqları əmələ gətirən halların baş verməsinin qarşısını almaq, nəzarət mexanizminin əməliyyatın həyata keçirildiyi anda tətbiq edilərək, uyğunsuzluqlara yer verməməsini təmin etməyə çalışmaqdır. Bu nöqteyi-nəzərdən baxdıqda, risklərin azaldılması prosesinə verdiyi töhfə səbəbindən daxili nəzarət funksiyası əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin təbii hissəsi olaraq ortaya çıxır.

Korporativ idarəetmə sistemində və risklərin idarə olunmasında daxili auditin rolunun gücləndirilməsi xüsusilə onun həyata keçirilməsi üçün metodik təminatın təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan sahibkarlıq subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəsinin artırılmasından ötrü riskyönümlü yanaşmalar bazasında daxili auditin metod və modellərinin inkişaf etdirilməsi son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Buna nail olmaq üçün bir sıra məsələləri həll etmək lazımdır; buraya ilk növbədə, aşağıdakıları aid etmək olar:

- sahibkarlıq subyektlərində təxmini risklər üzrə daxili auditin həyata keçirilməsi konsepsiyasının işlənib hazırlanması;
- daxili auditin keçirilməsində riskyönümlü yanaşmanın xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- daxili auditin keçirilməsi gedişində idarəetmə üçün aktual olan risklərin strukturlaşdırılması;
- risklərin müəssisələrdəki struktur mənsubiyyətindən asılı olaraq, onların kompleks qiymətləndirilməsinin metod və modellərinin işlənib hazırlanması;
- sahibkarlıq subyektlərində daxili auditin keçirilməsi zamanı riskyönümlü

yanaşmaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində riskləri idarəetmə metodlarının seçim meyarlarının əsaslandırılması.

Daxili auditin risk yönümlü yanaşma əsasında təkmilləşdirilməsi, uğurlu tətbiqi və onun daxili auditin mahiyyətinin ənənəvi yanaşmasından fərqlinin müəyyən edilməsi üzrə həyata keçirilən təhlilin nəticələri cədvəl 3.1-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, daxili auditin risk yönümlü konsepsiyası COSO Komitəsinin (Tredvey Komissiyasının Sponsor Təşkilatları Komitəsi, ABŞ) “Təşkilatlarda risklərin idarə olunması” inteqrallaşdırılmış modeli əsasında işlənilib hazırlanmışdır və bir-biri ilə bağlı olan 8 komponentdən ibarətdir. İşlənilib hazırlanmış konsepsiya müəssisələrin biznes proseslərinin riskləri idarəetmə strukturunu və daxili audit proseslərini təsvir edir.

COSO modelindən istifadə etməklə risk yönümlü daxili audit konsepsiyası aşağıdakıları əhatə edir:

1) Daxili mühit:

- daxili auditin təşkilati müstəqilliyi
- daxili audit haqqında əsasnamə və etika məəcəlləsi
- daxili auditorların ixtisas və peşəkarlığına dair işlənilib hazırlanmış tələblər

2) Məqsədlərin müəyyən edilməsi:

daxili auditin məqsəd və vəzifələri müəssisə tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən (strateji, əməliyyat, hesabatların hazırlanması və qanunvericiliyə riayət edilməsi sahəsində) asılıdır.

3) Hadisələrin müəyyən edilməsi:

- daxili risk mənbələri riskli hadisələr doğurur
- risk mənbələrinin aşkar edilməsi və idarəetmə üçün aktual olan risklərin siyahısının müəyyən edilməsi üçün daxili audit prosessorunun modelini təsvir etmək lazımdır.

Cədvəl 3.1.

Daxili auditin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı əsas yanaşmaların müqayisəli xarakteristikası

Sıra №-si	Yanaşmaların əsas xarakteristikası	Ənənəvi yanaşma	Riskyönümlü yanaşma
1.	Daxili audit obyektı	Başlıca olaraq müəssisə əməliyyatlarının maliyyə sahələri, habelə onun normativ aktlara uyğunluğu	Müəssisənin bütün fəaliyyəti
2.	Daxili auditin yönümü	Aktivlərin qorunub saxlanması üzərində nəzarət	Müəssisənin biznes proseslərinin riskləri
3.	Daxili auditin məqsədi	Resurslardan səmərəsiz istifadə hallarının azalması, sui-istifadə hallarının aşkarlanması və qarşısının alınması	Biznes prosesləri risklərinin idarə edilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi əsasında müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması
4.	Daxili auditin vəzifələri	1. Mühasibat-maliyyə hesabatlının yoxlanılması 2. Təftiş funksiyasının (mal- material dəyərlilərinin saxlanması və vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin	Risqlərin idarə olunması, nəzarət və korporativ idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi
5.	5. Auditlərin dövriliyi	Auditlərin keçirilməsi dövriliyinin xarakteri	Auditin keçirilməsinin cari, uzunmüddətli arasıkəsilməz xarakteri
6.	Daxili auditin əsas sifarişçiləri (müşəriləri)	Xətti rəhbərlik (maliyyə direktoru, baş mühasib, maliyyə nəzarətçisi)	Daxili auditin fəaliyyət İstiqamətlərini və vəzifələrini müəyyən edən mülkiyyətçilərin simasında müəssisənin direktorlar şurası (Audit komitəsi) və ali icra rəhbərliyi
7.	Daxili auditorların müstəqillik dərəcəsi	Daxili auditorların əməliyyat rəhbərliyindən asılılığı	Əməliyyat rəhbərliyindən tam qeyri-asılılıq. Auditorun məsləhətçi kimi rolunun artması
8.	Yanaşmaların qüsurları	Ənənəvi yanaşma müəssisənin fəaliyyətinin yalnız maliyyə tərəfinə yönəlmişdir ki, o da öz növbəsində, müəssisə üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən riskləri həmişə əks etdirmir	Riskyönümlü yanaşmanı Azərbaycan praktikasnda həmişə tətbiq etmək mümkün deyil, belə ki, o, müəssisədə risk menecmentinin formal prosesini ehtimal edir və bu da hələlik ölkə müəssisələri üçün nadir haldır

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [42, 43].

4) Risklərin qiymətləndirilməsi:

- bu mərhələdə idarəetmə üçün aktual olan daxili audit risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirməsi həyata keçirilir

- keyfiyyət qiymətləndirməsinin nəticəsi idarəetmə üçün aktual olan risklərin fərqləndirilməsi (reytinq qiymətləndirmələrinin köməyi ilə) olur

- ~ risklərin kəmiyyət qiymətləndirməsinin nəticəsi risk hadisələrinin mümkün başlanması zamanı risk nəticələrinin dəyər xarakteristikası olur

5) Risklərə reaksiya verilməsi:

- ' risklərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən əhəmiyyətli daxili audit risklərinin idarə edilməsi metodları (riskdən yayınmaq, riskin azaldılması, bölüşdürülməsi, qəbul edilməsi) seçilir

6) Nəzarət vasitələri:

- daxili auditin, habelə əhəmiyyətli daxili audit risklərinin idarə edilməsi və hesabat məlumatlarının təqdim olunması qaydalarını tənzimləyən daxili sənədlərin idarə edilməsi metodologiyasının və texnologiyasının işlənilib hazırlanması

7) İnformasiya və kommunikasiyalar:

- daxili audit fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün informasiyanın vaxtında toplanması, sənədləşdirilməsi və ötürülməsini təmin edən daxili sənəd dövriyyəsi qaydalarının işlənilib hazırlanması

8) Monitoring:

- daxili auditin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə meyar və metodların işlənilib hazırlanması.

Belə bir konsepsiyanın reallaşdırılması müəssisənin qarşılaşa biləcəyi və idarəetmə üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edən riskləri fərqləndirməyə imkan verir. Həmçinin, bütövlükdə həmin riskləri kompleks qiymətləndirmə və risklərə reaksiya vermə metodlarından istifadə edilməsi əsasında müəssisənin və daxili audit proseslərinin riskləri idarəetmə sistemini formalaşdırmağa və təkmilləşdirməyə şərait yaradır.

Risqləri idarəetmə daxili audit risklərinin onların baş vermə mənbələrinə görə müəyyən strukturu olan risklərə və müəssisənin özünün biznes proseslərinə və daxili audit proseslərinə mənsubluğuna görə təsnifləşdirilməsini tələb edir. təsnifləşdimə risklərin struktur mənsubiyyətindən asılı olaraq onların qiymətləndirilməsi metodlarını və modellərini müəyyən etməyə imkan verir.

Daxili auditin tərfi tələb edir ki, müəssisədə daxili auditin özünün keçirilməsi, eyni zamanda, bütövlükdə müəssisənin idarə olunması ilə əlaqədar bütün biznes proseslərinin səmərəliliyinə təsir göstərilməsi riskləri ilə bağlıdır. Daxili audit risklərinin mövcud təsnifatı ya xarici auditlə daxili auditin ayn-ayn təsnifləşdirilmiş əlamətlərinin müqayisəsini özündə ehtiva edir, ya da riskləri təşkilatın biznes prosesləri üzrə birləşdirir ki, bu da universallıq prinsipinə cavab vermir.

3.1-ci- və 3.2-ci şəkillərdə daxili audit fəaliyyəti ilə bağlı risklərin təsnifatı təqdim olunmuşdur ki, burada əsas və əlavə təsnifat əlamətlərinin fərqləndirilməsi sayəsində dəqiq strukturlaşdırma üstünlük təşkil edir. Riskin baş vermə mənbəyi və konkret biznes prosesi ilə qarşılıqlı əlaqəsi əsas əlamətlərə aid edilir. Dəymiş zərərin tipi, dərəcəsi, biznes prosesinin səviyyəsi, riskin yayılma dərəcəsi əlavə əlamətlərə daxildir.

3.2. Xidmət təşkilatlarında daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri

Daxili audit müəssisənin iş fəaliyyətinə fayda vermək və onu inkişaf etdirmək üçün yaradılan müstəqil, qərəzsiz və obyektiv dəyərləndirmə, yaxud istiqamətləndirmə fəaliyyəti olub, təşkilata risklərin idarə olunmasında, idarəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında sistemli və intizamlı bir münasibət göstərərək, məqsədlərə çatmaqda kömək edir. Buna görə də rəhbərliyin daxili audit və nəzarətdən daha dolğun işlər gözləməsi, nəzarətin iş sahəsinin genişlənməsi, yeni nəzarət vasitələri, üsulları və texnikalarının tətbiq edilməsinə ehtiyacı daxili auditin

daha səmərəli təşkilini ön plana çıxarır.

Daxili auditorlar yoxlama fəaliyyətini, onun məhsuldarlığını dəyərləndirir və tətbiq etdiyi metodun aktual və ya yarana biləcək riskləri azaltmağa kifayət edib-etməyəcəyini müəyyənləşdirir.

Dünya iqtisadiyyatına integrasiya prosesini yaşayan Azərbaycan iqtisadiyyatında korporativ idarəetmə prinsipləri və bununla əlaqədar olaraq daxili auditin əhəmiyyətinin vacibliyi öz aktuallığını daha da artırmaqdadır. Bu məqsədlə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, sahibkarlıq subyektlərində müvafiq struktura uyğun nəzarət sisteminin yaradılması çox vacibdir.

Təşkilati və hüquqi kontekstdə daxili audit hər bir təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onun üçün eksklüziv bölmə hesab olunur.

Fikrimcə, daxili audit sisteminin əsasını təşkil edən müstəqillik prinsipinə riayət edilməklə, sistemin aşağıdakı ən başlıca nəzəri-iqtisadi, təşkilatı-texniki və hüquqi aspektlərini fərqləndirmək mümkündür:

a) hər bir təsərrüfat subyektinin daxili audit sistemini yaradarkən böyük seçim imkanları vardır;

b) daxili auditin əsasında bir inteqrallaşdırılmış mühasibat informasiyası (maliyyə, vergi, idarəetmə uçotu) durmalıdır;

c) idarəetmə və daxili audit sistemləri (məsuliyyət mərkəzləri və fəaliyyət növləri üzrə diferensial nəzarət) qarşılıqlı funksional fəaliyyət göstərməlidir;

ç) daxili audit sistemi biznesin inkişaf etdirilməsi məqsədlərinə uyğun olaraq, operativ, taktiki və strateji baxımdan çevik olmalıdır;

d) daxili auditorların müstəqilliyi funksional, təşkilati-hüquqi, metodik və etik kateqoriyadır.

Beləliklə, daxili audit xidməti mövcud nəzarət sisteminin səmərəliliyini və biznes prosesləri, sahibkarlıq və maliyyə riskləri vasitəsilə təsərrüfat subyektində idarəçiliyin səmərəliliyini qiymətləndirməli, biznesin inkişafı məqsədlərinin qarşısında qoyulanlara nail olmağa maneçilik törədən təzahürləri aşkar etməlidir.

Daxili audit iqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində təşkilatın mülkiyyətçiləri və menecmenti üçün özünün zəruriliyini nümayiş etdirmək imkanı qazanır.

Hazırda sahibkarlıq subyektlərində daxili audit orqanlarının yaradılması üçün real ilkin şərtlər mövcuddur və bu, cədvəl 3.2-dən aydın görünür:

Cədvəl 3.2.

Daxili audit xidmətinin yaradılmasının ilkin şərtləri

Zərurətdən irəli gələn ilkin şərtlər	Təşkilatı baxımdan ilkin şərtlər
Aşağıdakı bölmələrə münasibətdə yuxarı bölmələrin qanunvericilərlə tənzimlənən nəzarət funksiyalarının mövcudluğu	Təşkilati strukturun istənilən səviyyəsində real olaraq fəaliyyət göstərən tənzimlənən daxili nəzarət orqanının olmaması
Fəaliyyət həcmının artımı və onun növlərinin diversifikasiyası	İdarə nəzarətinin funksiyasının unudulmamış əhəmətlərinin mövcudluğu
Müxtəlif səviyyəli idarə nəzarət orqanları arasında qarşılıqlı fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməməsi	Şaquli və üfqi tərkib hissələri üzrə sistemdə daxili nəzarətin müəyyən funksiyalarını yerinə yetirən müxtəlif nəzarət orqanlarının real olaraq fəaliyyət göstərməsi
Daxili nəzarətin təşkilinin vahid konsepsiyasının olmaması	Daxili auditə xas olan funksiyaları həyata keçirən müxtəlif strukturların və funksional bölmələrin real olaraq fəaliyyət göstərməsi

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Daxili auditin müasir vəzifələrindən biri təşkilatın ümumi fəaliyyətinin yekununda müəyyən payı olan təsərrüfat bölmələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Buna görə də təşkilatın və onun bölmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasından ötrü imkanların axtarışı prinsipinin reallaşdırılması daxili auditin tərkib hissəsini təşkil edir. Odur ki, daxili auditin təşkili məsələsində onun kompleks xarakteristikası - özündə belə bir auditin obyektlərini, subyektlərini, nəzarət sahələrini və reallaşdırılması mexanizmlərini ehtiva edən xarakteristika

xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Xüsusilə, daxili audit obyektlərinin təsnifləşdirilməsi zamanı bütün daxili nəzarət obyektləri təhqiqata cəlb olunmuş və aşkar edilmişdir ki, maliyyə uçotunun ənənəvi obyektləri ilə yanaşı, idarəetmə uçotunun obyektləri də daxili audit sisteminin zəruri elementləridir (şəkil 3.3).

Daxili audit obyektlərinin təklif edilən təsnifatı onun təşkilati strukturunun xüsusiyyətlərini və təsərrüfat subyektinin (idarəetmə uçotu obyektlərinin) fəaliyyətini, həmçinin, onun uçot təminatı (maliyyə uçotu və hesabatı obyektləri) sistemini nəzərə alır.

Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, ərazi baxımından ayrıca olan təsərrüfat bölmələrinin şaquli inteqrallaşdırılmış strukturlarında nəzarət hüquqlarının mülkiyyəti idarəetmə hüququndan ayrılması baş verir. İdarəetmənin yuxarı orqanına iyerarxiya tabeliyi sistemi vasitəsilə nəzarət hüquqlarının mülkiyyəti idarəetmə hüququndan ayrılmasında təzahür edən təsərrüfat subyektlərindən ayrılan mülkiyyəti idarəetmə səlahiyyətlərinin yerinə yetirildiyi şəraitdə bu strukturlarda daxili auditin təşkili xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi bizə əlabatan görünür (şəkil 3.4).

Fikrimcə, daxili auditin təşkilinin təkmilləşdirilməsi iyerarxiya tabeliyi sisteminin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, maliyyə və idarəetmə uçotu obyektlərinin qiymətləndirilməsində informasiyanın qeyri-müəyyənliyini istisna edən bütün subyektlər tərəfindən daxili auditin təşkili reqlamentlərinin, qaydalarının və üsullarının standartlaşdırılması təmin etməlidir (cədvəl 3.3).

Daxili auditin reqlamentə tabe etdirilməsi ən mühüm məsələdir. Reqlamentə tabe etdirmənin növlərindən biri yoxlamaların əsas və köklü sahələrinin xarakteristikası və təsnifatı haqda əsasnamənin işlənilib hazırlanmasıdır. Köklü sahə - bu, strukturları şaquli şəkildə inteqrallaşdırılmış və ərazi baxımından ayrıca yerləşən təsərrüfat bölməsidir ki, digər təsərrüfat bölmələrinin pul axınından əhəmiyyətli dərəcədə asılı olmadan sərbəst maliyyə axınıni generasiya edir. Köklü sahələr öz növbəsində, ayrı-ayrı əsas sahələrə ayrılır. Əsas sahə - bu, hər bir köklü sahənin maliyyə və idarəetmə uçotu obyektləri üzrə daxili audit obyektlərinin qruplaşmasıdır.

Əsas sahələrin özünəməxsus fərqləndirici xüsusiyyəti onların əhəmiyyətlik səviyyəsinin müəyyən olunması və təsdiq edilməsidir. Daxili audit üzrə informasiyanın zəruriliyi səviyyəsi dedikdə, hər bir əsas sahədə buraxılan səhvin tənqidi əhəmiyyəti başa düşülür. Tənqidi əhəmiyyət onun zəruriliyi məfhumu kimi müəyyən edilir; onun ötürülməsi və ya təhrif edilməsi istifadəçiləri çaşqınlığa gətirib çıxara bilər. Daxili auditdə informasiyanın əhəmiyyəti onun subyektləri ilə müəyyən olunur. Daxili auditor üçün istənilən hər bir informasiya əhəmiyyətlidir, lakin yalnız o informasiya ali rəhbərlik üçün faydalıdır ki, idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına təsir göstərir. Əhəmiyyətlik bizim tərəfimizdən əsas sahələr üzrə hesabatlar və əsas təsərrüfat əməliyyatları nöqtəyi-nəzərindən təsnifləşdirilmişdir ki, bu məsələdə artıqlıq informasiyanın dürüstlüyü haqda rəyin formalaşmasına təsir göstərə bilər.

Planlaşdırma mərhələsində ən mühüm proses köklü və əsas sahələr üzrə illik yoxlama planının formalaşdırılmasıdır və bu da daxili auditin ərazi baxımından bölünmüş xidmətləri üçün vahid informasiya məkanına təminat verilməsi məqsədilə daxili auditin həyata keçirilməsində praktik əhəmiyyətə malikdir.

Üçüncü mərhələdə daxili audit xidməti hər bir ayrılmış əsas sahə üzrə xüsusi yoxlama planının tərtib olunması yolu ilə auditə keçirməyə hazırlaşır. Bu mərhələdə xidmət rəhbərliyi öz peşəkar səriştəsinə istinad edərək hər bir əsas sahədə yoxlama üzrə məsul şəxsləri təyin edir. Bu işin nəticəsi olaraq yoxlamaların iş proqramı hazırlanır və proqramda əsas sahələrin həcmində audit sübutlarının toplanması metodikası ayrılmaqla audit prosedurları müfəssəl şəkildə açıqlanır. Auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi mərhələsində isə auditorlar audit proqramını reallaşdıraraq audit prosedurlarını yerinə yetirirlər. Onlar, həmçinin, çıxarılan nəticələr və edilən təkliflərin əsaslı bazası sayılan iş sənədləşmələrini formalaşdırmaq yolu ilə audit sübutlarının toplanmasını həyata keçirirlər.

Daxili auditin metodikası

Mərhələlər	Proseslər	Nəticələr	Mərhələnin keyfiyyətinə nəzarət üzrə məsul şəxs
1. Daxili rəqlamentə tabe etmə	Daxili rəqlamentlərin təsdiqlənməsi	1. Daxili audit xidmətinin əsasnaməsi 2. Sənəd dövriyyəsi rəqlamenti 3. Yoxlamaların əsas sahələrinin səciyyəsi haqda əsasnamə	Audit komitəsi
2. Planlaşdırma	1. Köklü sahələrin ayrılması 2. Əsas sahələrin ayrılması	1. İllik yoxlamaların planı 2. Sorğu üzrə audit	Audit komitəsi
3. Yoxlamaya hazırlıq	Əsas sahələr üzrə audit prosedurlarının seçimi	Əsas sahələrin yoxlanılması üzrə iş proqramı	Daxili audit xidmətinin rəhbərliyi
4. Yoxlamaların həyata keçirilməsi	Audit sübutlarının toplanması	L Daxili auditorların iş sənədləri	Daxili auditorlar
5. Nəticələrin rəsmiləşdirilməsi	Rəy bildirilməsi	Auditor hesabatı	Daxili auditorlar
		1. Maliyyə informasiyasının dürüstlüyü haqda rəy 2. Daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi haqda rəy 3. Struktur bölməsinin fəaliyyətinin səmərəliliyi haqda rəy	Daxili audit xidmətinin rəhbərliyi Audit komitəsi
6. Nəticələrin təhlili	Daxili auditin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	1. Metodikanın uyğunluğu və ya pozulması haqda rəy 2. Daxili auditin səmərəliliyi haqda rəy	Audit komitəsi
	Auditor tövsiyələrinin icrasının dəyərləndirilməsi	3. İdarəetmə qərarlarının icra aktı	Daxili audit xidmətinin rəhbərliyi

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Auditin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi mərhələsində daxili auditin yekunları haqda informasiyanın tərkibi, formaları və təqdim olunması qaydalan müəyyən olunmuşdur. Həmçinin, daxili audit xidmətinin hesabatları (həyata keçirilən yoxlamaların nəticələri haqda müfəssəl hesabat və yoxlanılan subyektin rəhbərliyinin hesabatı), eləcə də Audit komitəsinin müsbət və mənfi rəylərinin (daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi haqda rəy, informasiyanın düzgünlüyü haqda rəy, struktur bölməsinin fəaliyyətinin səmərəliliyi haqda rəy) növləri buraya daxildir.

Keçirilən yoxlamaların nəticələri haqda hesabat - bu, daxili audit şöbəsinin rəhbərinin plana salınmış və həyata keçirilən bütün yoxlamalar barədə nəticə və tövsiyələridir. Bu zaman hesabat bütöv köklü sahələr üzrə tərtib olunur və hər bir yoxlamanın nəticəsi həm ayrıca, həm də əsas sahələr üzrə bütün nəticələr qeyd olunmaqla təqdim edilir.

Yoxlanılan subyektin icra rəhbərliyinin hesabatı yekun nəticələrin və tövsiyələrin qısaldılmış versiyasını (hesabatda məsuliyyət mərkəzləri üzrə qruplaşdırılmış yoxlamanın nəticələri haqda məlumat) özündə ehtiva edir. Belə bir hesabatın funksiyalarından biri filialın icra rəhbərliyini bütövlükdə bütün yoxlamaların nəticələri və onların fəsadları haqda məlumatlandırmaqdır. İcra rəhbərliyi hesabatdakı bu məlumatı yerinə yetirilməli olan tövsiyə kimi qəbul etməlidir.

Daxili auditin nəticələri haqda informasiyanın yekun forması Audit komitəsinin müsbət və mənfi rəyləridir ki, bu da özündə daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi, struktur bölmələrinin fəaliyyəti və maliyyə informasiyalarının düzgünlüyü haqda müəyyən olunmuş formada ifadə edilən rəyi özündə əks etdirən və direktorlar şurası (mülkiyyətçilər) üçün nəzərdə tutulmuş reqlamentləşdirilmiş sənədləri ehtiva edir.

Təşkilatlarda daxili auditin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərən sektorun fərqli olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daxili audit həyata keçirilən bütün

sahələrdə, istər maliyyə, istərsə də real sektor və ya ictimai, üçüncü sektor içində əlavə dəyər yaradaraq, idarəçiliyin təsirinin artmasına dəstək verir.

Daxili auditorlar təşkilatlarda daxili audit funksiyasını beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə hansı səviyyədə yerinə yetirdiklərini gözdən keçirməli, daxili audit qurumunun içərisində təkmilləşmək üçün öz söylərini artırmalıdır.

Daxili auditorlar əsasən məqsədləri nəzərdən keçirmək, uyunsuzluğun olduğu təqdirdə bunun yarada biləcəyi problemlər haqqında fikir bildirmək və belə məsələləri rəhbərliyə çatdırmaq üçün məsuliyyət daşıyır. Qısaca desək, daxili auditorlar müəssisənin əsas strukturunun yarana biləcək problemlərə qarşı güclü olduğu məsələsində zəmanət verirlər.

Daxili audit xidməti aşağıdakılarla qarşılıqlı fəaliyyətin qurulması qaydalarını tənzimləyir:

1. İqtisadi subyektin rəhbərliyi və mülkiyyətçilərin nümayəndələri ilə - məqsədlərin, hesabatların təshih edilməsi, yoxlamaların nəticələri haqda məlumatlandırma, idarəetmə sahəsində tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;

2. Mühasibatlıqla - xarici hesabatın hazırlanması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı göstəricilərin öyrənilməsi, mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatının tərtib olunması məsələləri üzrə məsləhətləşmə, uçot sisteminin səmərəliliyinin və etibarlılığının qiymətləndirilməsi, inventarizasiyanın aparılmasında iştirak etmə, mühasibat və vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliklər haqda məlumatlandırma;

3. Plan-iqtisadiyyat bölmələri ilə - qüvvədə olan norma və normativlərin yoxlanılması, qiymətkoymanın əsaslılığının yoxlanılması, ştat cədvəlinin əsaslılığı, plan-iqtisadiyyat fəaliyyətinin başa çatdırılması üzrə tövsiyələrin təqdim edilməsi;

4. İstehsal və idarəetmə strukturları bölmələri ilə — təsərrüfat fəaliyyətindəki risklərin qiymətləndirilməsindən ötrü zəruri informasiyaların alınması, planların yerinə yetirilməsinin yoxlanılması, material resurslarının xərclənməsi normasının yoxlanılması, keyfiyyətsiz məhsullara görə alınmış reklamasiyanın təhlil olunması, norma və normativlərdə baş verən dəyişikliklər haqda məlumatlandırma, həmçinin,

texnoloji nizam-intizama riayət edilməsi;

5. İnformasiya texnologiyası üzrə mütəxəssislərlə - informasiya təhlükəsizliyi və məlumatların qorunmasına nəzarət prosedurlarının tətbiqi, onların müntəzəm olaraq yenidən nəzərdən keçirilməsi və yararlılıq məqsədilə qiymətləndirilməsi;

6. Hüquqi xidmətlə - hüquqi işlərin və işlənilib hazırlanmış rəqlamentlərin qiymətləndirilməsi, aşkar olunmuş qanun pozuntularının, sui-istifadə hallarının və oğurluq hadisələrinin dəyərləndirilməsi.

Bütövlükdə, daxili auditin idarəetmə sistemi ilə qarşılıqlı münasibətləri ən azı, aşağıdakı əlaqələrin qurulmasını nəzərdə tutur: əməkdaşlar arasında onların öz fəaliyyətlərini yerinə yetinmələri üzrə əks-əlaqə; menecerlərin, əməliyyat bölmələrinin, məsuliyyət mərkəzlərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi; əməliyyat bölmələrinin fəaliyyəti, fəaliyyətlərin növləri və nəticələr arasında əks-əlaqə.

Müvafiq olaraq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, daxili audit və onun inkişafının əsasında vahid iqtisadi və uçot məkanının müasir konsepsiyası, operativ, taktiki və strateji idarəetmə konsepsiyası dayanmalıdır. Prinsiplər və konsepsiyalar daxili auditin metodologiyası və metodikasının prosedur tərəfini müəyyən edir.

İqtisadi ədəbiyyatda daxili auditin əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid edirlər: sistemi ilik, komplektlilik, bütövlük, qanunilik, müntəzəmlik, funksional müstəqillik, obyektivlik, vaxtamüvafıqlıq, məqsədyönlülük və səmərəlilik.

Fikrimcə, müasir iqtisadi ədəbiyyatda daxili auditin müstəqilliyi kimi fundamental prinsipə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Bununla belə, müstəqillik prinsipinin nəzəri-iqtisadi, təşkilati-hüquqi və texniki tərəfi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Daxili auditin təşkilinin təkmilləşdirilməsi normativ təminatın mövcudluğunu nəzərdə tutur və fikrimcə, bunu üç səviyyəli sistem kimi təsəvvür etmək olar. Birinci səviyyə “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsənatdaxili nəzarətin və auditin təşkilini nəzərdə tutur.

İkinci səviyyə daxili auditin normativ bazası firmadaxili normativ sənədlərlə təqdim olunmuşdur. Bu səviyyənin əsas sənədləri aşağıdakılardır: Daxili audit

şöbəsi haqqında əsasnamə (burada şöbənin strukturları, şöbənin vəzifələri, onun funksiyaları, hüququ, məsuliyyəti və s. kimi məsələlər qeyd olunur); daxili audit şöbəsinin iş siyasəti (burada konseptual məsələlər, müddəalar və ehtimallar qeyd edilir); daxili auditorların vəzifə təlimatları (burada işçinin hüququ, vəzifələri və məsuliyyəti qeyd olunur); metodik rəhbərlik və tövsiyələr (burada daxili auditin məqsədlərinə nail olmaq üçün tətbiq olunan metodlar və üsullar əsaslandırılır).

Üçüncü səviyyə daxili auditin tənzimlənməsi, daxili audit standartları ilə, habelə onlarla əlaqədə olan sənədlərlə (metodikalar, təlimatlar, iş cədvəlləri, işlərin sxemləri və s.) təmsil olunmuşdur. Bu səviyyədən olan sənədlər daxili audit şöbəsi tərəfindən işlənilir və hazırlanır.

Aparılan tədqiqatlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda daxili auditin normativ tənzimlənməsi hər üç səviyyə üzrə özünün təkmilləşdirilməsini tələb edir: I səviyyə - daxili audit üzrə məsələləri nəzərdə tutan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi tələb olunur; II səviyyə - aparılan tədqiqatlar göstərir ki, firmadaxili hüququn bərqərar olması imkanı iqtisadi subyektlər tərəfindən çox nadir hallarda istifadə edilir. Daxili auditin normativlərlə tənzimlənməsinə uyğun olaraq, iqtisadi subyektin ayrıca bir sistem kimi onun fəaliyyətini nizamlayan sənədləşmələrin formalarına, strukturu və məzmunu təkmilləşdirilmə obyektinə kimi qalmaqdadır; III səviyyə - daxili auditin əsas standartlarının işlənilməsi və hazırlanması tələb olunur. Hesab edirik ki, daxili auditin öz xüsusi standartlarının işlənilməsi və hazırlanması zərurəti yalnız məqsəd və vəzifələrin fərqləri ilə deyil, həm də daxili audit fəaliyyətinin özünəməxsus spesifikasiyası, habelə aparılan tədqiqatların müxtəlif dərəcələri və təqdim olunan nəticələrin dəqiqliyi ilə şərtlənmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqatlar sayəsində xidmət təşkilatlarında nəzarətin yeni bir növü kimi bərqərar olmuş və tətbiqinə başlanılmış daxili auditin gələcək inkişafına dair yetərli elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik bir sıra nəticələr əldə olunmuş, yeni yanaşmalar verilmiş, dəyərli təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Bunlan aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Maliyyə nəzarətinin sərbəst və ən müstəqqi bir növü kimi sahibkarlıq subyektlərində daxili auditin formalaşması məhz Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra başlamış və qısa zaman kəsiyində yeni fəaliyyət sferası kimi təşəkkül tapmışdır.
2. Xidmət təşkilatlarında daxili auditin təşəkkülünün əsas mərhələləri, habelə müasir şəraitdə üstünlük təşkil edən əsas nəzəri konsepsiyalar tədqiq olunmuşdur ki, həmin fəaliyyət növünün mahiyyətindəki dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını və onun Azərbaycanda inkişaf perspektivlərini aşkar etməyə imkan yaratmışdır.

Hazırda səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərə biləcək daxili nəzarət problemi aktualıq kəsb etməsinə baxmayaraq, elmi nöqteyi-nəzərdən və onun praktik olaraq reallaşdırılması baxımından tam dərk olunmamış vəziyyətdə qalmaqdadır.

Daxili audit xidmətində işlərin uğurla təşkil olunması daha çox müvafiq təşkilat rəhbərinin daxili nəzarətə münasibətdə tutduğu mövqedən asılı olacaqdır, yəni ali menecment təşkilatın idarə olunmasında daxili nəzarətin rolunu nə qədər düzgün başa düşürsə, həmin xidmətin Özünün mövqeyi idarəetmənin təşkilati baxımdan inkişaf etdirilməsi, maliyyə və kadr potensialının gücləndirilməsi ilə müəyyən olunacaqdır.

İndiki zamanda müəssisələrdə daxili auditin funksiyaları həyata keçirilərkən mühasibat uçotunun məlumatlarından tam həcmdə istifadə edilmir, digər tərəfdən də uçot işlərinin aparılmasında daxili auditə lazımınca istinad olunmur. Yaranmış

vəziyyət idarəetmə sisteminin kifayət qədər keyfiyyətli mühasibat informasiyası ilə təmin edilməməsinin, habelə idarəetmənin iqtisadi metodları sisteminin lazımı səviyyədə inkişaf etməməsinin, əksər vaxtlarda isə həm də ayrı-ayrı müəssisələrin idarəetmə heyətinin ixtisaslaşmamasının nəticəsidir.

Daxili auditorların müstəqilliyinin təmin olunması sahəsində də əhəmiyyətli problemlər qalmaqdadır. Belə ki, daxili auditorların bilavasitə təsərrüfat subyektlərinin və onların bölmələrinin rəhbərlərindən asılı olmadıqlarını təsbit edən həm qanunvericilik normaları, həm də əxlaqi normalar yoxdur və ya onlara əməl olunmur. Mövcud qüsurlardan biri də budur ki, Azərbaycanda əksər müəssisə və təşkilatların təcrübəsində daxili auditlə məşğul olan xidmətlər və bölmələr məhz bu fəaliyyət sahəsinə xas olan vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək iqtidarında deyillər. Ona görə də tərəfimizdən aşağıda qeyd olunan əsas vəzifə və funksiyaların daxili audit xidmətinə təhkim edilməsi təklif olunmuşdur:

- daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- risklərin və riskləri idarəetmə prosedurlarının qiymətləndirilməsi metodologiyasının tamlığının və səmərəliliyinin yoxlanılması;
- məlumatlar bazasının bütövlüyünə nəzarət və onların icazə verilməmiş girişlərdən və ya istifadə etmə hallarından qorunması, eləcə də gözlənilməyən hadisələr zamanı fəaliyyət planının mövcudluğu da daxil olmaqla, avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin istifadə olunması üzərində daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin etibarlılığının dəqiqləşdirilməsi;
- mühasibat uçotunun dürüstlüyünün, tamlığının, obyektivliyinin, onun vaxtlı-vaxtında aparılmasının, habelə mühasibat və maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının, informasiyanın işlənməsinin və etibarlılığının yoxlanılması;
- normativ-hüquqi aktlara müvafiq olaraq, dövlət hakimiyyəti orqanlarına təqdim olunan digər məlumatların dürüstlüyünün, tamlığının, obyektivliyinin və vaxtlı-vaxtında təqdim olunmasının yoxlanılması; əmlakın qorunub axlanılmasının təmin olunması ilə bağlı tətbiq olunan üsulların nəzərdən keçirilməsi;

-həyata keçirilən əməliyyatların iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

- daxili sənədlərin qanunvericiliyin və özünütənzimlənən təşkilatların standartlarına uyğunluğunun tutuşdurulması;

-daxili nəzarət prosesləri və prosedurlarının yoxlanılması;

-hüquqi tələblərə, peşə davranışı kodekslərinə, daxili sənədlərdə nəzərdə tutulmuş digər məsələlərə riayət olunması məqsədilə yaradılmış sistemlərin yoxlanılması, işçi heyətin idarə olunması vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

“Auditor xidməti haqqında” Qanunda auditor xidməti haqqında maddəni aşağıdakı məzmununda yeni bəndlə təkmilləşdirmək yerinə düşər: “Daxili audit təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsidir və təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Daxili nəzarət orqanları ilə auditorlar (sərbəst auditorlar) arasında qarşılıqlı münasibətlər qüvvədə olan qanunvericiliklə, habelə auditor (sərbəst auditor) ilə auditə məruz qalatı şəxs arasındakı münasibətlər müqavilə şərtləri əsasında müəyyənləşdirilir.”

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə aşağıdakı məzmununda yeni “Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti” maddəsinin daxil edilməsini təklif edirik.

Bu maddədə aşağıdakı məzmunlu dörd bəndin yer almasını məqsədə müvafiq hesab edirik:

- Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin növlərindən biridir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektinin rəhbərinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir və aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinin təsdiqinə, mühasibat və vergi hesabatlarının dürüstlüyünə, təsərrüfat subyektində maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi baxımdan məqsədəuyğunluğunun təhlilinə, onun səmərəliliyinin artırılması üzrə tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına yönəlmişdir.

- Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarına

təftiş komissiyası (müfəttiş) və təsərrüfat subyektində xüsusi olaraq yaradılan daxili nəzarət xidmətinin struktur bölmələri aiddir.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarının yaradılması təsərrüfat subyektinin səlahiyyətli idarəetmə orqanlarının qəranna müvafiq olaraq həyata keçirilir və qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda məcburidir.

- Təsərrüfat subyektində təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanları materialların, maliyyə və əmək resurslarının bütün növlərinin qorunub saxlanması və onlardan səmərəli istifadə olunması üzərində sistemli və tam şəkildə müşahidəni həyata keçirir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarının nəzarət prosedurlarının tərkibi, müddəti, dövriliyi və digər fəaliyyət növləri qüvvədə olan qanunvericilik, təsərrüfat subyektinin daxili sənədləri, daxili audit qaydalan (standartları), daxili auditin beynəlxalq standartları əsasında müəyyən edilir.

- Təsərrüfatdaxili maliyyəyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq həyata keçirilən xarici auditə və dövlət maliyyə nəzarətini əvəz etmir. Təsərrüfat subyektlərində təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi dövlət (bələdiyyə) maliyyə və material resurslarının yaradılması və istifadə olunmasının qanuniliyi, səmərəliliyi və məhsuldarlığı üzrə dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti orqanlarının auditə (xarici auditə) həyata keçirən təşkilatlarla və dövlət maliyyə nəzarəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələri qüvvədə olan qanunvericiliklə və təsərrüfat subyektinin daxili sənədləri ilə müəyyən edilir.

Fikrimcə, qüvvədə olan qanunvericiliyə iri və orta ölçülü müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin struktur bölmələrinin yaradılmasını məcbur edən və qanunçuluğa nəzarətin əsas istiqamətlərini və prosedurlarını təsbit edən, səmərəliliyinə nəzarətlə bağlı müəyyən əlavələrin daxil edilməsi də məqsədəuyğun olardı.

Bununla yanaşı, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası

Qanununa “Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti (büdcə idarələrinin ixtisaslaşdırılmış struktur bölmələrinin həyata keçirdikləri nəzarət)” məzmunlu yeni maddənin də əlavə edilməsini tövsiyə edirik.

Ə D Ə B İ Y Y A T

Azərbaycan dilində

Rəsmi sənədlər və materiallar

1. “Auditor xidmətinin aktual problemləri” mövzusunda keçirilmiş sorğu, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, 2004-2014.
2. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər. III cild. Bakı: “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, 2005, s.28-29, 36.
3. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər. VII cild. Bakı: “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, 2013, s. 105-113.
4. “Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1 fevral 1999-cu il, №618-1Q // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, № 4, maddə 213,754 s.
5. “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 25 dekabr 2007-ci il, №519-IIIQ//Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2008, № 3, maddə 144, s. 277-343.
6. “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 28 iyul 2007-ci il, № 2292 Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2007, № 7, maddə 728, s.1985-2015.

Monoqrafiyalar, elmi əsərlər, dərsliklər və dərs vəsaitləri

7. Abbasov İ.M. Audit / Dərslik. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2013, s.441-442.
8. Abbasov İ.M. Auditin nəzarəti və praktiki problemləri. Bakı, “Elm”, 1999.

9. Ataşov B.X. Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2014, 648 s.
10. Bağirov D., Həsənlı M. Maliyyə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
11. Böyük iqtisadi ensiklopediya. İdeya müəllifi və baş redaktor akademi Z.Ə.Səmədzadə. Yeddi cildə. C.1. Bakı: Letteıpress, 2012-2015, s. 461.
12. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. İdeya müəllifi və baş redaktor akademik Z.Ə.Səmədzadə. Yeddi cildə. C.4. Bakı: Lctterpress, 2012 - 2015, s. 135.
13. .Cəfərov A., Kərimzadə K., Audit işinin necə təşkil etməli?, Bakı. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi, 2009.
14. Daxili audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Nağıl Evi, 2008, s.6, 64.
15. Daxili audit. Novruzov Vahid və başqaları. Tədris-praktika vəsaiti. Bakı: Nağıl Evi, 2002, s.5.
16. Daxili audit: reallıqlar və perspektivlər II Beynəlxalq konfransın materialları/. Bakı: Nağıd Evi, 2012, s.8, 9,12, 16
17. Əhmədov İ.B., İsmayılov M.H., Muxtarova P.E., Allahverdiyeva C.C. Audit. Praktika. Bakı, "Mütərcim", 2015.
18. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. Auditin əsasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı,2003
19. 31.Hüseynov Ə.M, Maliyyə nəzarətinin hüquqi əsasları. Bakı, 2000.
20. Musayev A. Vergi sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004.
21. Namazova Cəmilə, Kazımov Rəhib. Praktiki audit. Bakı: 2012, s,118.
22. Sadıqov M.M., Bədəlov Q. və b.Maliyyə resursları və maliyyə bazası. Bakı, 2003.
23. Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., Cəfərov E.O. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tədrisinə dair tədris-metodik vəsait. Bakı. Tədris işçisi, 2010.
24. S.M, Səbzəliyev - Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşməsi problemləri. Bakı, "Elm", 2003.

Rus dilinda

25. Агапцов С.Л. Государственный финансовый контроль и бюджетная политика Российского государства. - Мл Финансовый контроль, 2004, с.258.
26. Актуальные проблемы учета и аудитаю (Ю.Н.Гузов и др); под ред. Ю.Н.Гузова. - СПб.; СПбГУ-МГУТУ, 2013, с. 143.
27. Афанасьев В.Г. Социальная информация. - Мл Наука, 2014, с.201.
28. Белуха Н.Т. Аудит. Мл 2010, с.17-18.
29. Богомол0в А.М., Голощап0в Н А. Внутренний аудит. Организация и мет0дика пр0ведения. - Мл «Экзамен», 2010, 192 с.
30. Бурцев В.В. Г0сударственный финанс0вый контр0ль: методология и организация. В.В. Бурцев. - Мл Маркетинг. 2016, с.417.
31. Бурцев В.В. Система внутреннего финансового контроля коммерческой организации //Аудит и финансовый анализ, 2014, №1.
32. Бычкова С.М., Итыпшова Е.Ю. Аудит. - Мл Магистр, 2009.
33. Камфер Ю, Васильева М., Степан0ва О. Внешний и внутренний аудит на предприятии // Эк0номико-правов0й бюллетень, 2011, № 6.
34. Воронина Л.И. Аудиторская деятельность. Основы организации. -Мл Эксмо, 2007.
35. Воронина Л.И. Аудит: теория и практика. - Мл Омега-л, 2014, с,566
36. Гончаренко Л.И. Налоговые риски: теория и практика управления. «Финансы и кредит». 2009, N 2. с.2-13
37. Головач Л.М. Внутренний контр0ль и внутренний аудит в Организации: разграничение к0мпетенции // Аудиторские ведом0сти. 2007, № 1.
38. Грищенко А. Организация внутреннего аудита // Аудит н налогообложение, 2007, Л® 2, с.37-41.
39. Гузов Ю.Н, Отчет внутреннего аудита: формат и требования// Аудиторские ведомости. 2014, №4, с.3-15.

40. Данилевский Ю.А. и др. Аудит: Учебное пособие. - М.: ИДФБК - ПРЕСС, 2012, с.544.
41. Дафт Р.Л. Менеджмент. Глоссарий. М.: 2011, с.800
42. Двуреченских В.А. и др. Методологические подходы к определению сущности публичного контроля. Вестник РЭА, 2010, №2, с.48-54.
43. Дробзина Л.А, Финансы. Учебник для вузов. - Мл ЮНИТИ, 2010, С.527.
44. Ендовицкий Д.А. Архипов А.А. Организация места внутреннего аудита в системе внутрихозяйственного контроля // Аудитор, 2003. № 12.
45. Ефимова Н.П. Государственный финансовый контроль в реализации федеральных целевых социальных программ. - М.: Медицина, 2010, с.174.
46. Зырян0ва Т.В. Методические подходы к внедрению внутреннего аудита в систему управления предприятием / Т.В.Зырян0ва, О.Е.Терехова Я Экономический анализ: теория и практика, 2007, №2.
47. Иванов О.Б., Лаврова Т.В. Практика ОАО «Российские железные дороги» по разработке и использованию классификатора нарушений и рисков в системе внутреннего контроля и аудита // Аудиторские ведомости, 2014, №1.

Ingilis dilinda

48. Committee of Sponsoring Organizations, Enterprise Risk Management - Integrated Framework. COSO, 2004,
49. Freidank C.-Chr./Peemoeller V.H. (Hrsg.): Corporate Governance und Interne Revision. Handbuch fuer die 'Neuausrichtung des Auditings, Berlin. 2008. 995

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа называется «Проблемы организации внутреннего аудита и совершенствования сервисных организаций». Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Введение диссертационной работы раскрывает актуальность исследуемой темы, цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, теоретическую и практическую значимость исследования, информационную базу и структуру диссертационной работы.

Первая глава исследования называется «внутренний аудит и цель его развития». В этой главе рассматривается суть внутреннего аудита и его перспективы развития, стандарты внутреннего аудита и методы их применения, а также роль внутреннего аудита в работе сервисных организаций.

Вторая глава диссертационной работы озаглавлена «оценка проводимых условий организации внутреннего аудита в сервисных организациях и их развитие их подхода». В этой главе изучена нормативная база для организации внутреннего аудита в Азербайджане, изучение текущего состояния служб внутреннего аудита в сервисных организациях и внутренний аудит ключевых показателей эффективности сервисных организаций.

В третьей главе Диссертация «Направления внутреннего аудита для совершенствования служб внутреннего аудита» проанализирована эффективность услуг внутреннего аудита в сервисных организациях и изучены направления совершенствования системы внутреннего аудита в сервисных организациях.

Результат исследования был отражен в результатах исследований, и были сделаны соответствующие предложения.

SUMMARY

The thesis is called "Problems of internal audit organization and improvement in service organizations". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the topic, the purpose and objectives of the study, the object and subject of research, the theoretical and practical significance of the research, the information base and the structure of the thesis.

The first chapter of the research is called "domestic audit and objective of its development". This chapter reviews the essence of internal audit and its development perspectives, internal auditing standards and the methods of their application, as well as the role of internal audit in the operation of service organizations.

The second chapter of the dissertation work is entitled "the evaluation of conducive conditions of organization of internal audit in the service organizations and their development of their approach". In this chapter, the regulatory framework for the organization of internal audit in Azerbaijan has been studied, the study of the current status of internal audit services in the service organizations and the internal audit of key performance indicators of service organizations.

In the third chapter of the Dissertation, "Internal Audit Directions for Improving Internal Audit Services," the effectiveness of internal audit services in service organizations has been analyzed and directions for improving the internal audit system in service organizations have been studied.

The result of the study has been reflected in the research results and relevant proposals have been made.